

אליעזר שורץ

יהודים כעובדי כפייה בתעשייה הביטחונית בשטחי הרייך: המקרה של טיל וקונדורף (1944–1945)

באביב 1943 התגשם חלומו של היטלר: ערי הרייך היו נקיות כמעט לחלוטין מיהודים, ומפעלי התעשייה האזרחית והצבאית בתחומי הרייך היו חופשיים מעובדים יהודים. אחרוני העובדים היהודים, אלה שעדיין נחשבו לכוח עבודה חיוני בתעשיית המלחמה בתחומי הרייך, גורשו באכזריות ממקומות עבודתם, נלקחו הישר משולחנות העבודה ומהמחרטות, ושולחו בטרנספורטים למחנות ההשמדה במזרח.¹ אלא שבאותה עת הורע מצבה של גרמניה בכל חזיתות הלחימה: חיל האוויר הגרמני איבד בהדרגה את עליונותו, וערי הרייך ומפעלי התעשייה נחשפו להתקפות אוויריות קשות, ללא יכולת להגן עליהם. ההתקפות של בעלות-הברית על מפעלי התעשייה הצבאית הגרמנית הגיעו לשיאן במתקפה אווירית כבדה שארכה שבוע, בין 20 ל-26 בפברואר 1944. בעקבות מתקפה זו הוחלט להעתיק את מפעלי התעשייה הצבאית של הרייך אל מתחת לפני הקרקע, להרחיב לשם כך מנהרות כרייה קיימות ולהתאימן לאולמות ייצור, או לחלופין לכרות אולמות ייצור חדשים בעומק האדמה, ולהקים באתרים התת-קרקעיים מפעלי ענק לייצור מטוסים על כל מרכיביהם.² לביצוע עבודות אלו נדרשו עובדים במספרים גדולים, כתנאי הכרחי להצלחת הפרויקטים. בשל המחסור החריף בכוח-עבודה, נאלצה הנהגת הרייך להכיר בחיוניותם של עובדים ובעלי מקצוע יהודים לתעשיית הנשק המתקדמת של הרייך, וב-6 באפריל 1944 נאלץ היטלר להסיר את האיסור שהטיל על העסקת עובדים יהודים בתחומי הרייך. כך החלה, בשלב זה של המלחמה, הפנייתם של המוני יהודים כשירים לעבודה במפעלי תעשייה גרמניים למען הוורמאכט וחיל האוויר הגרמני, ולבניית מפעלי תעשייה תת-קרקעיים מתוכננים בשטחי הרייך.³

האופן בו ישולבו אסירי מחנות הרייכו בפרויקטים בעלי חשיבות ביטחונית רבה גובש בדיונים שהתקיימו בהנהגת הרייך בספטמבר 1942. בדיונים אלה התקבל רעיונו של

1 בלה גוטמן, גשר צר אל החיים (ירושלים, 2000) 59; יהויקים כוכבי, "השלב האחרון בקורותיה של יהדות גרמניה 1938-1943", תולדות השואה – גרמניה, עורכים אברהם מרגליות ויהויקים כוכבי (ירושלים, תשנ"ח) 378-379.

2 Edith Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos Kaufering und Mühldorf* (Landsberg, 1992) 31.

3 Willi A. Boelcke, *Deutschland Rüstung in Zweiten Weltkrieg—Hitlers Konferenzen mit Albert Speer, 1942–1945* (Frankfurt/M, 1969) 346.

יוזף גבלס (Goebbels), שעיקרו חיסול האסירים היהודים של המחנות באמצעות עבודה (Vernichtung durch Arbeit).⁴ בכך ביטא גבלס את ההשקפה, כי ניתן לשלב רצח המוני עם ייצור מלחמתי, וכי אין סתירה בין השניים. מדיניות ה"חיסול באמצעות עבודה" היוותה פשרה בין הדרישות הסותרות של הס"ס, הצבא, משרדי המלחמה והחימוש והקונצרנים התעשייתיים הגדולים. הס"ס סבר כי מדיניות זו תאפשר לשמר את עקרון השמדת העם היהודי, שהיה אחת המטרות המרכזיות של האידיאולוגיה הנאציאנל-סוציאליסטית, וראה בניצול העובדים היהודים במפעלי התעשייה המלחמתית אמצעי בלבד למימושה של מטרה זו.⁵ הצבא ומשרד המלחמה ראו במדיניות זו סיכוי להגברת הייצור המלחמתי, וחברות התעשייה והייצור הגדולות ראו בה פתרון טוב למחסור הגדול בכוח-עבודה חיוני במפעלים, ואף סיכוי ממשי להגדלת רווחיהם.

מאמר זה מתמקד בגורלה של קבוצה של 500 בעלי מקצוע יהודים, שנשלחו ביוני 1944 מאושוויץ לשטח הרייך כדי להכשיר מכרות פעילים ולהפכם למפעלים ביטחוניים – מפעלים לייצור נשק שהיה עשוי להטות את המלחמה לטובת גרמניה הנאצית. המאמר סוקר את קורות הקבוצה מראשית התארגנותה בסוף מאי 1944 בבירקנאו, לאורך העברתה ליעדה ועבודתה בשני מכרות – מכרה הברזל בטיל (Thil) שבצרפת ומכרה המלח בקוכנדורף (Kochendorf) שברייך – דרך הובלתה בצעדת מוות באפריל 1945 למחנה הריכוז דכאו (Dachau), ומשם דרומה לעבר הרי האלפים האוסטריים – עד לחיסול רוב חבריה ב־28 באפריל 1945, ימים ספורים לפני תום מלחמת העולם השנייה באירופה. גורלה של קבוצה זו אופייני לגורלן של קבוצות רבות של עובדי כפייה יהודים, שעמלו, סבלו וחוסלו בנסיבות דומות ברחבי הרייך בשלב הסופי של המלחמה, קרבנות המדיניות הנאצית השטנית של "חיסול באמצעות עבודה". כאשר המלחמה התקרבה לסיומה, ולא היה אפשר עוד להמשיך ולנצלם לעבודה עבור התעשייה הביטחונית של הרייך, לא ראו עוד הגרמנים סיבה להשאיר את אחרוני עובדי הכפייה היהודים בחיים.

Gerd Wysocki, 'Häftlingsarbeit in der Rüstungproduktion'. In W. Benz and B. Distel, 4
Dachauer Hefte 2: Skalvenarbeit im KZ (1993) 37.

את עיקרי המדיניות של "חיסול באמצעות עבודה" ניסח אוסוואלד פוהל במכתב אל היינריך הימלר מתאריך 16 בספטמבר 1942. פוהל כתב במכתב זה שיהודים כשירים לעבודה, שיועדו למסע מזרחה – Ostwanderung – (כלומר להשמדה בתאי הגזים של בירקנאו), יעשו בדרכם למוות הפסקה, שבמהלכה יבצעו עבודות עבור תעשיית החימוש של הרייך. Johannes Tuchel, *Die Inspection der Konzentrationslager 1938–1945, das System des Terrors* (Berlin, 1994) 140.

Ulrich Herbert, "Arbeit durch Vernichtung," *Ist die Nationalsozialismus Geschichte?* ed. Dan 5
Diner (Frankfurt am Main, 1993) 236.

1. מבירקנאו למחנה העבודה בכפר טיל שבלוריין הצרפתית (יוני 1944)

בסוף מאי 1944, אורגנה באושוויץ-בירקנאו קבוצה של 500 אסירים יהודים, בעלי מקצוע בענפי המתכת. הקבוצה נועדה להישלח לעבודה במפעל לייצור רקטת ה-V1 של חברת פולקסוואגן. האסירים שאיישו את הקבוצה נבחרו על מגרש המסדרים המרוצף של בירקנאו. ביום בו אורגנה הקבוצה, הופיעה במסדר הבוקר, לצד הקצינים מסגל המחנה, קבוצת גרמנים בבגדים אזרחיים בראשותו של ארתור שמילה (Schmiele), מהנדס ייצור בחברת פולקסוואגן, שנשלח על-ידי הנהלת החברה לגייס עובדים מקצועיים בענף המתכת מבין האסירים היהודים שהגיעו מהונגריה לבירקנאו.⁶ בעלי מקצוע בענפי המתכת נקראו ברמקול לצאת משורות המחלקות. הקצין הודיע כי אנשי מקצוע שיעמדו בבחינות שיערכו להם ויוכיחו את מומחיותם, יישלחו לעבודה במפעלים גרמניים. מאות יהודים שנענו לקריאת הקצין ויצאו מהמחלקות שבמסדר סודרו בחמישיות והמתינו למבחנים.⁷

את הבחינות ערך המהנדס שמילה בו במקום, בשפה הגרמנית בעזרת מתורגמן, כשהוא נעזר בבעלי מקצוע נוספים של החברה שנלוו אליו.⁸ הוא הציג שאלות בנוגע לרקע המקצועי של המועמדים ובחן את הידע המעשי והתיאורטי שלהם. שאלותיו נסבו על כלי-עבודה ועל מכונות לעיבוד מתכת – המועמדים התבקשו לתאר את חלקי המחרטה ואת פעולותיה, לתאר עבודות שביצעו בפועל, נבחנו אם הם יודעים להשתמש בקליבר,⁹ נשאלו אם הם יודעים לתרגם מידות הנקובות ב"צול" למילימטרים, והתבקשו לתאר את המוצר המוגמר של שרטוטים טכניים שהוצגו בפניהם.¹⁰

קבוצת ה-500 עזבה את בירקנאו ב-10 ביוני 1944. בתחנת הרכבת של בירקנאו המתינה להם רכבת כדי להסיעם ליעדם. אנשי הקבוצה הועמסו על הקרונות, שהתמלאו עד אפס מקום. דלתות הקרונות נסגרו מבחוץ, השומרים הגרמנים התייצבו בעמדות השמירה משני צדיו של כל קרון, והרכבת יצאה לדרכה. במשך שש יממות עברה הרכבת מרחק של כ-1,400 קילומטר, בכוון כמעט אחיד ממזרח למערב. נתיב הנסיעה חצה את גרמניה במרכזה, לכל רוחבה, מגבולה המזרחי ועד גבולה המערבי, ובתום היום השישי לנסיעה, ב-16 ביוני 1944, עצרה הרכבת בשעות הצהריים בתחנה בעיירה Esch-sur-Alzette שבנסיכות לוקסמבורג. זה היה עשרה ימים לאחר פלישת בעלות-הברית לנורמנדי.

כאן חיכתה לאסירים מחלקה גדולה של חיילי ס"ס חמושים היטב. כשהרכבת עצרה, ירדו ממנה השומרים המלווים מבירקנאו, הקרונות נפתחו והאסירים נצטוו לרדת ולהסתדר בשלושות על הרציף, לצד הקרונות. קבוצת חיילי ס"ס קיבלה את הפיקוד על האסירים

6 Hans Momsen and Manfred Grieger, *Das Volkswagenwerke und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1996) 863.

7 עדות אריה פל, ארכיון יד ושם, תדפיס סרט מס' 033c/4982, עמ' 15.

8 שם, שם.

9 קליבר – כלי מדידה ידני למדידת קטרים פנימיים של קנים של כלי ירייה ושל צינורות; כלי ייחודי שרק עובדים מקצועיים באמת ידעו להשתמש בו.

10 אליעזר שורץ, עבדות ואבדון (חיפה, 1999) 13-14.

היהודים, הם נספרו, שמותייהם ומספריהם שלהם נקראו מתוך רשימות מוכנות שנמסרו לחיילי הס"ס, ואז ניתנה הפקודה להתחיל לצעוד. הקבוצה יצאה משטח התחנה בדרך מקבילה למסילות הברזל, בכיוון דרום-מערב.¹¹ לאורך כקילומטר קידמה את פני האסירים שדרת עצי ערמונים במלוא פריחתם, מימין נראו בתי השכונות הדרומיות של העיירה, משמאל היו המסילות, ומעבר להן מזרחה התנשאו גבעות תלולות, מיוערות ומוריקות. בתום צעדה בת קילומטר וחצי, חצתה הקבוצה את תחנת הגבול שבין לוקסמבורג לצרפת. משדרכה קבוצת האסירים היהודים על אדמת צרפת, השתנה הנוף כולו. מדרוני הגבעות היו נקובים בפתחי מכרות צפופים שנפערו כפצעים בנוף, בקרבת הפתחים נבנו מתקני התכה, מסילות רכבת צרות קישרו בין הפתחים, וסיגי מתכת ופסולת ייצור שנערמו בתלוליות אפורות כהות כיסו כל שטח פנוי. השטח כולו נראה הרוס, כאילו הופצץ באכזריות, והיה ניכר שכלכלת האזור התבססה על המכרות ועל התעשייה הכבדה במקום.

לאחר צעידה של כשעה וחצי, הגיעה הקבוצה אל בתיו הראשונים של כפר הכורים טיל. האסירים היהודים ירדו מהכביש הראשי והגיעו לפתחו של עמק רחב, שבו יתגוררו בחודשים הבאים.¹²

2. הסבת אולמות הכרייה של תיארסלה (Tiercelet) בטיל למפעל לייצור רקטות ה-V1: יוני-אוגוסט 1944

הכפר טיל נמצא באזור המכונה "ארץ הברזל" (Le pays du fer) – חבל ארץ השוכן במפגש הארצות צרפת, בלגיה ולוקסמבורג, בצפונה של חבל לוריין. בתחילת המאה ה-19 השתלט על רמות האזור, שנחשב עד אז לאזור חקלאי מובהק, הצבע השחור, עם תחילת הניצול הפראי של מרבצי הברזל הטמונים בבטן אדמתו. עד מהרה החליף הצבע השחור את שפעת גוני הירוק ששלטו בחבל ארץ זה במשך אלפי שנים: יערותיו ירוקי-העד הושמדו, כורים כרסמו את אדמתו מבפנים, והכבשנים ששרפו את האוויר מעליו כיסו את העמקים הירוקים בסיגים ובפסולת. קרבות דמים אכזריים, שניטשו באדמת האזור בניסיונות להשתלט על אוצרותיו, הותירו אותו שדוד, חרוך ומובס.

עוד בדורות קדומים ידעו תושבי האזור על מרבץ הברזל העשיר הטמון באדמת לוריין. התעשייה המתפתחת במאה ה-19 הייתה תלויה לקיומה באספקה שוטפת של ברזל ופלדה לבנייה, לייצור מכונות, לבניית אניות ורכבות, לתעשיית הנשק וכו'. עקב כך גברה חשיבות האזור בעיני מעצמות אירופה, והמאבק הממושך והעקוב מדם להשתלט על אוצרותיו החל. מלחמת פרוסיה-צרפת פרצה ביולי 1870 והסתיימה בתבוסת צרפת. בעקבות התבוסה הכירה צרפת בשלטונה של פרוסיה על אלזס ועל חבלי לוריין דוברי הגרמנית, וכן על חלקים אחדים של חבלי לוריין דוברי הצרפתית.¹³

11 תיאור הצעדה מ-Thil¹ Esch, מתוך שורץ 27-28.

12 עדות צבי הנגי, ארכיון יד ושם, תמליל סרט מס' VD/858, עמ' 28.

13 Hubert Collin, "Histoire et Art," *Meurthe et Moselle*, ed. Ch. Bonneton (Paris, 1996) 79.

הצרפתים מעולם לא השלימו עם אבדן חלקים גדולים של חבל לורייין במלחמת 1870, בעוד שהגרמנים שאפו להשתלט גם על אותם שטחים עשירים בברזל של לורייין, שנותרו בידי צרפת. במלחמת העולם הראשונה ניטשה באזור זה מלחמה שהתאפיינה בקרבות מקומיים מרים, שהיו מלווים באבדות כבדות ביותר בנפש ולא הגיעו להכרעה כלשהי לצד זה או אחר. הסכם שביתת הנשק, שנחתם ב־11 בנובמבר 1918, החזיר לרשות צרפת את השטחים שאבדו לה במלחמת 1870. ב־1940, עם פרוץ הקרבות בין גרמניה הנאצית לצרפת, נפלו שוב מרבצי הברזל של לורייין ושל לוקסמבורג בשלמותם לידי הגרמנים.¹⁴

בשנים 1943 ו־1944 גברה עליונותם האווירית של בעלות-הברית, ואזורי התעשייה בגרמניה נחשפו יותר ויותר להתקפות קשות מן האוויר. מפעלי הנשק הכבד ומפעלי הפלדה הגרמניים ספגו הפצצות חוזרות ונשנות, ותעשיית הנשק הגרמנית הגיעה לסף משבר. ב־3 בנובמבר 1943 נערך דיון על ייצור רקטות ה־V1, שבו עמד גנרל ארהרד מילך (Milch) על דעתו כי יש להעתיק את כל מפעלי הייצור וההרכבה של הרקטה אל אתרים תת־קרקעיים.¹⁵ בעקבות דיון זה נעשו סיורים מקיפים במכרות קיימים באזור לורייין, לאיתור שטח נרחב שיתאים להקמת מפעל גדול לייצור הרקטה. מכרה הברזל תיארסלה, בכפר טיל, נמצא מתאים למטרה זו ויועד להימסר לרשות חברת פולקסוואגן, היצרנית העיקרית של ה־V1, ולשמש לייצור מתוכנן בהיקף של 8,000 רקטות לחודש.

ביצוע העבודות להרחבת המנהרות, הבנייה, האינסטלציה והתקנת המכונות באולמות הייצור נמסר ל"ארגון טוט" (TOT). ארגון זה, שקיבל על עצמו את בניית המפעל, העסיק כמה חברות קבלניות לביצוע אותם חלקים של הפרויקט שהיו בתחומי התמחותן. החברות ו"ארגון טוט" העסיקו אלפי עובדים זרים שבאו לעבוד בגרמניה – בהתנדבות או בכפייה – מהארצות הכבושות במזרח, כגון ברית-המועצות ופולין.¹⁶ מלבד העובדים הזרים הועסקו בחברות קבוצות גדולות של צרפתים, במסגרת שירות עבודת-חובה שהוטל על האוכלוסייה המקומית, וכן קבוצות של שבויי מלחמה שנשבו בעת כיבוש סרביה.¹⁷ מספר העובדים שהועסקו בבניית המפעל על-ידי "ארגון טוט" וקבלני המשנה גדל בהתמדה, ועדיין לא הספיק להשלמת העבודות. מסיבה זו פנה, ב־4 במאוס 1944, פרדיננד פוארשה (Porsche), מנהל חברת פולקסוואגן, אל הימלר בבקשה להקצות אסירים יהודים ממחנות הריכוז, שיעבדו בהקמת המפעל בטיל. הימלר נענה לבקשה. הוחלט שהאסירים היהודים בעלי המקצוע בתחום המתכת ינוצלו בתחילה לבניית המפעל, בהתאם לצרכי "ארגון טוט"

14 שם 89: לאחר הניצחון הגרמני בדנקרק (Dunkerque) וכניסת הצבא הגרמני לפאריס ב־14 ביוני 1940, תקפו הכוחות המשוריינים של צבא גרמניה את קו מז'ינו (Maginot) ופלשו אל לורייין ממערב. כך החלה בלורייין תקופה נוספת של כיבוש צבאי גרמני, שארך יותר מארבע שנים. אותם שטחים של לורייין שהיו בשליטה גרמנית אחרי מלחמת 1870 סופחו רשמית לגרמניה. הקסרקטינים של צבא צרפת באזור הופקעו עבור צבא גרמניה, ובית הממשלה בננסי הפך למטה הצבא הגרמני באזור.

15 Mommsen and Grieger 702, 805.

16 שם 811.

17 *Le Camp de Thil*, Commission départementale de l'information historique pour le pays de Meurthe et Moselle, Nancy O. J. 8.

במקום, ולאחר סיום בניית המפעל, או עם התקנת המכונות והציוד בתוכו, יועסקו בעבודה במקצועותיהם.¹⁸

המשימה הראשונה שהוטלה על אסירי קבוצת ה-500 הייתה להקים מחנה עבודה לאכלוסם. המחנה, שהשתרע על שטח של כ-24 דונמים, הוקם כמחנה לוויין (Nebenlager) של מחנה הריכוז המרכזי נצוויילר-שטרוטהוף (KZ Natzweiler-Struthof), באלזס הצרפתית המסופחת לרייך. אזור מגורי האסירים, שהוקם במרכז המחנה, בשטח הנמוך של העמק, הוקף בגדר חשמלית בגובה 2.5 מטרים; בפינה הדרום-מערבית הוקם ביתן המגורים של ה"קאפואים", שהובאו ממחנה נאצוויילר-שטרוטהוף. אסירי קבוצת ה-500 התגוררו בחמישה צריפים, ובנוסף הוקמו עבורם שלושה צריפים נוספים, שכללו מטבח לאסירים, מרפאה וצריף רחצה. בפינה הדרום-מזרחית של המחנה נכרה בור שופכין פתוח. לאורך הגדר הוקמו מגדלי השמירה ושער ראשי, עם ביתן לידו. מתקני הגרמנים כללו את מגורי מפקד המחנה, צריפי השומרים, מטבח הסגל, מועדון, מקלחת ושירותים, וביתנים לכלבים. כדי לשלוט היטב בנעשה בשטח המחנה, הוקמו צריפים אלה במעין חצי עיגול מסביב לצריפי האסירים, במקום גבוה במקצת ממפלס מגורי האסירים.¹⁹

לקראת ערב, בתום יממה לשהותם במקום, סודרו 500 האסירים היהודים בחמישיות למסדר הראשון במחנה טיל. במסדר ניתנה להם ההודמנות להכיר רשמית את מפקד המחנה ס"ס אויגן ביטנר (Büttner), שתוארו הרשמי היה "Kommando-Führer des 'Erz' Arbeits-Lager". Erz היה שם הקוד הסודי של המפעל התת-קרקעי בטיל). ביטנר היה אחד הקצינים שארגנו את קבוצת ה-500 בבירקנאו, והוא גם הוביל אותה מפולין לצרפת. שמו קשור בגורל הקבוצה עד לסוף המלחמה – כעבור כשנה. בנאום שנשא במסדר הראשון קיבלו האסירים רשימת חובות, רשימת עונשים למפרי פקודות, הוראה על התחלת העבודה בבוקר שלמחרת, ולאחר מכן חולקו לשתי משמרות. לסיום הכריז ביטנר שסיכויי האסירים לשרוד הם מועטים, משום שכידוע, העם הגרמני אינו מחבב את היהודים.²⁰ בגמר הנאום קיבלו האסירים ארוחת ערב, הראשונה במחנה והיחידה שבאה אל פיהם מאז שירדו מהרכבת 24 שעות קודם לכן.

ההשכמה ליום העבודה הראשון הייתה בשלוש לפנות בוקר. האסירים המעולפים מעייפות ישנו, כשלפתע פרצו מכל פתחי הצריף ה"קאפואים", מלווים בחיילים גרמנים עם כלבים, אלות ושוטים, והניסו את האסירים אל מחוץ לצריפים במכות, בהצלפות, בנגידיפים ובקללות. האסירים הסתדרו בשתי קבוצות, על פי המשמרות שנקבעו, ובמקום נערך מפקד נוכחות. המשמרת הראשונה, שמנתה 240 איש, חולקה ל-4 מחלקות של 60 אסירים, ובראש כל אחת מהן הוצב "קאפו". משני צדיה של כל מחלקה התמקמו שישה שומרים גרמנים, וכעבור כשעה יצאו ארבע הקבוצות מהמחנה.²¹

הדרך מהמחנה עברה בין בתי הכפר טיל, לאורך רחובו הראשי. המרחק מפתח המחנה ועד לפתח המכרה היה כ-750 מטרים. בדרך זו עברו קבוצות העבודה פעמיים ביום, הלך

Mommsen and Grieger 811. 18

19 עדות אמריך קליין, 21 ביולי 1945, ארכיון יד ושם, חטיבה 0.15, תיק 1725; שורץ 40.

20 עדות אינג'ן סרולוביץ, 28 ביולי 1945, ארכיון יד ושם, חטיבה 0.15, תיק 1659.

21 עדות צבי המאירי, ארכיון יד ושם, תמליל סרט מס' VD/1218, עמ' 8-9.

ושוב, לפני כל משמרת ובגמר כל משמרת, בכל תקופת שהותם בטיל.²² הקבוצה נכנסה לתוך המכרה במנהרה מפותלת וחשוכה, מוארת בנורות חשמל תלויות. כעבור כ-300 מטרים התיישרה המנהרה והמשיכה לרדת בקו ישר בשיפוע אטי. הקבוצה התקדמה מרחק של כ-1.5 קילומטר בבטן האדמה. המקום אליו הגיעו האסירים בתום ההליכה היה אזור של מנהרות, שהסתעפו משני עבריו של הציר המרכזי.

האסירים נדרשו לבצע עבודת כרייה וחציבה בתוך המכרה. היה עליהם להכשיר את השטח להקמת מפעל ולהקימו, ורק בגמר העבודות תוכנן לתת להם לעבוד במקצועותיהם. המפעל תוכנן כך ששדרה או גלריה ראשית הובילה מהכניסה הראשית אל לב המכרה, והפכה לעורק התנועה המרכזי של המפעל. מן השדרה הראשית הסתעפו בקווים מקבילים גלריות ההפקה, שהפכו לאולם מרכזי של יחידת ייצור מסוימת. האולמות המרכזיים של כל מפעל הסתעפו בקווים מקבילים משני עבריה של השדרה הראשית. מהאולמות המרכזיים הסתעפו כניסות לאולמות הייצור, שציריהם היו במרחקים של 17 מטרים זה מזה. המפתחים של האולמות המרכזיים ושל אולמות הייצור היו לרוב ברוחב של שבעה מטרים ובגובה של חמישה מטרים, כשאורכי האולמות השתנו בהתאם לנדרש על פי התכנון.²³ עבודתם של האסירים היהודים התמקדה בשני אזורים עיקריים: בציר המרכזי, שהוביל מהכניסה למכרה אל אולמות הייצור, במרחק של 1.5 קילומטר מהכניסה, ובאזור אולמות הייצור, משני צדי הציר המרכזי. הכרייה והחציבה נעשו בעזרת פיצוצים מבוקרים שביצעו חבלנים מיומנים, עובדי מכרות ותיקים; העבודה השחורה, הבלתי מקצועית, שנתלוותה לפיצוצים, הוטלה על האסירים ונעשתה באמצעים פרימיטיביים ביותר. את החורים בסלע שנדרשו לפיצוצים קדחו קבוצות האסירים בעזרת קומפרסורים, והחבלנים המיומנים, שהיו גרמנים, מילאו את החורים בחומרי הנפץ, חיברו ביניהם בעזרת חוטי חשמל וביצעו את הפיצוצים. מששקע אבק הפיצוץ, הוכנסו האסירים אל אזור הפיצוץ, מצוידים בפטישים כבדים ובמכוסים. לרגלי הקיר שפוצץ הייתה מונחת ערימת סלעים, שכדי לפנותם מהמקום הצטוו האסירים לרסק אותם בעזרת הפטישים הכבדים לחתיכות קטנות, כדי שיהיה אפשר להעמיסם בידיים על קרוניות. בקרבת אתרי הפיצוץ הונחו מסילות צרות להובלת קרוניות קטנות, וקרוניות ברזל קטנות קורבו אל אזור העבודה. האסירים הרימו בידיהם את גושי האבן המרוסקים והעמיסו אותם על הקרוניות, וכאשר מילאו 5-6 קרוניות, היו להן לקטרים. הם דחפו בידיהם את שורת הקרוניות המלאות למרחק שהגיע עד לקילומטר וחצי, במעלה המדרון עד לפתח היציאה של המכרה, שם הועמסו האבנים על קרונות הובלה גדולים רתומים לקטרים מוסקים, שהמתינו על המסילות הרחבות והוסעו ליעדן. בשלב זה דחפו האסירים את הקרוניות שהתרוקנו בחזרה אל לב המכרה, כדי לחזור על התהליך פעם נוספת, וחוזר חלילה.²⁴

עבודה מאומצת זו נמשכה ללא הפסקה במשך כחודש וחצי, בשתי משמרות, 12 שעות עבודה מדי יום, שבעה ימים בשבוע. משמרת היום התחילה את עבודתה בשעה 6 בבוקר והוחלפה במשמרת הלילה. התחלת העבודה וסיומה היו במקום העבודה במכרה, וכל משמרת נערכה

22 עדות צבי הניג, עמ' 28.

C. N. Hickman, *Visit to Underground V-1 Manufacturing Plant—Combined Intelligence Objectives Sub-Committee*, 26 September 1944, p. 4.

ליציאה לעבודה שלוש שעות לפני תחילתה. קרה שלאסירים של משמרת הלילה נוספו עבודות בשטח המחנה, כגון ניקיון ועבודות פיתוח, שגרמו לעייפות מצטברת והקשו את התפקוד.²⁵ צוות המפקדים והשומרים הגרמנים הפכו את מסדרי היציאה לעבודה למפגן שעשועים עבורם, ונהגו להכות את האסירים באכזריות, עד זוב דם, כעונש על גילוח לא מושלם, או מציאת כינים בין קפלי בגדיהם. המפקד ביטנר נעזר בארבעה "קאפואים" חסרי חמלה, שניים מהם פושעים מועדים, שהובאו ממחנה נאצוויילר-שטרותהוף ושלטו באסירים ביד ברזל, במחנה ובמכרה כאחד.²⁶

במשך כל שהותם בטיל קיבלו האסירים מזון דל מאוד. ארוחת הבוקר כללה ספלון נוזל פושר בצבע אפור-חום כהה, בעל טעם מוזר, שנקרא קפה; לארוחת צהריים חולק מרק סמיך, שהיה מרקחת של לפת וירק בלתי מזוהה, עם קליפות תפוחי-אדמה וקליפות מלפפונים ממתבח הסגל; בערב קיבל כל אסיר את החלק ה-12 של כיכר לחם ועליו קוביית מרגרינה. זה היה התפריט היומי, מדי יום ביומו. וכשהם ניזונים מכמות מזון זו נאלצו האסירים לבצע את עבודות הכרייה הקשות בעומק המכרה, במשמרות של 12 שעות עבודה.²⁷

במחנה פעלה גם מרפאה עם שני רופאים, שהציוד הרפואי שעמד לרשותם כלל כדורים ותחבושות נייר בלבד. בכל תקופת שהותם בטיל נפטר רק אסיר אחד מקרב קבוצת 500 האסירים היהודים.²⁸ האיש מת ממחלה ב-9 באוגוסט 1944, וגופתו נשרפה על מוקד בקצה המחנה.

בגמר עבודות החציבה להרחבת הגלריה המערבית ואולמות הייצור, הכינו האסירים היהודים את התשתיות לקליטת מכונות הייצור והרכבתן, לקראת התחלת הייצור במפעלים. בגמר עבודות התשתית הנרחבות סוידו הקירות ותקרות החציבה בצבעים בהירים, ואלפי נורות התאורה שהודלקו האירו את השדרה המרכזית ואת אולמות המפעלים באור יום.²⁹

מאמצע אוגוסט 1944 הוטב מצב האסירים היהודים. משעברו את שער הכניסה המערבית למכרה, קידם את פניהם של עובדי המשמרות ציר מרכזי בהיר ומואר, ישר כסרגל לכל אורכו. אחרי צעידה של יותר מקילומטר החלו הסתעפויות, שהובילו אל המפעלים לייצור חלקי הרקטה. כל מפעל ייצור היה מורכב מאולם ייצור מרכזי באורך של כ-150 מטרים, שמצד אחד שלו הסתעפו שבעה אולמות באורכים שבין 30 מטרים עד ל-50 מטרים. בין האולמות הפרידו קירות תמך ברוחב שבעה מטרים. לאורכו של הקיר הארוך באולם הייצור הורכבו בשורה ארוכה ובסדר מופתי מחרטות, מקדחות, משחזות ומכונות אחרות. מכונות אלו הובאו למכרה מכל רחבי אירופה הכבושה – ממפעלי סקודה (Škoda) שבצ'כיה, ממפעלי מנפרד-וייס (Manfred-Weiss) שבהונגריה, ממפעלי פז'ו (Peugeot) במונבליאיר (Montbéliard), שבצרפת החופשית, ומהמפעלים הגרמניים שנפגעו בהפצצות בעלות-הברית – פנמונדה ופאלרסלבן.³⁰ בכל אולמות הייצור המרכזיים הורכבו 50 מכונות בשורה, במרחקים של

25 עדות צבי המאירי, עמ' 8.

26 עדות איגנץ סרולוביץ. העד זוכר את שמותיהם של שלושה קאפואים אכזריים: Preus, Fritz, Moppel.

27 עדות צבי המאירי, עמ' 11.

28 שם הנפטר היה Sandor Schwartz, מספר האסיר שלו Eugere Gaspard, *Les Travaux du III*: 17898.*Reich entre ALzette et Fensch* (Thionville, 1992) 51.

29 שורץ 54.

30 שם 55.

שלושה מטרים בין האחת לאחרת. האולמות הצדדיים שימשו לאחסון חומרי גלם, התוצרת המוגמרת, כלי עבודה, כאלום לריתוך, וכאלום מנוחה קטן לרווחת בעלי המקצוע הגרמנים שניהלו את העבודה במפעל.³¹

בשבוע האחרון של אוגוסט 1944 החלה הרצת המפעלים לפני הפעלתם. המכונות נוקו ושומנו, הופעלו לניסיון, פעולתן התקינה של המערכות נבחנה והליקויים שהתגלו תוקנו. היו אלה ימים של עבודה מקצועית טהורה, אולם בשל התקדמותן המהירה של בעלות-הברית אל עבר לורייין לא הגיעו האסירים היהודים לשלב הייצור של חלקי הרקטות.³² האסירים עקבו אחר רעמי התותחים הקרבים אל טיל, ובשיחותיהם רקמו את חלום השחרור הממשמש ובא. הם ראו עצמם חוזרים לבתיהם, פוגשים את משפחותיהם, וממשיכים את חייהם מהנקודה בה קטעו אותם הגרמנים באכזריות. ב-4 בספטמבר 1944 נפלו לונגווי (Longwy) וטיל בידי האמריקנים, ברם, האסירים היהודים לא שוחררו, משום שעוד קודם לכן, ב-1 בספטמבר 1944, פינו אותם הגרמנים מזרחה, לקונדורף שבגרמניה.

3. הסבת אולמות הכרייה בקונדורף למפעל לייצור מנועי סילון: ספטמבר 1944 – מארס 1945

הרכבת שהסיעה את קבוצת ה-500 עצרה בשעות הבוקר של 3 בספטמבר 1944 בתחנת הרכבת של הכפר קונדורף. דלתות הקרונות נפתחו, והאסירים הורדו ברחבת התחנה. קבוצה גדולה של חיילי ס"ס חמושים היטב, בפיקודו של ביטנר, המתינה לבואם. בתום מסדר קצר במקום, ולאחר שקראו את מספרי האסירים וספרו אותם, צעדה הקבוצה למחנה שעתיד להיות ביתם בשבעת החודשים הבאים.³³

הכפר קונדורף ממוקם במדינת באדן וירטמברג (Baden Württemberg), בדרום-מערב גרמניה, במרחק של כ-60 קילומטר מצפון לשטוטגרט (Stuttgart) וכשבעה קילומטר מצפון להיילברון (Heilbronn). קונדורף הוא כפר יפה ושלי, מוקף בשטחים חקלאיים מכל עבר. המרחק מתחנת הרכבת למחנה היה כשלושה קילומטר, והאסירים הובלו דרך שני רחובות בקצהו הדרום-מערבי של הכפר. כעבור כשני קילומטר החלה הדרך לרדת במדרון מתון לכיוון דרום, אל נחל קטן, שאפיקו היבש הוביל אל עבר נהר הנקאר (Neckar). האסירים חצו את אפיק הנחל והחלו ללכת לאורכו מזרחה, עד שהגיעו אל המקום שנועד למחנה. השטח שהוקצה למחנה היה בתחום ההצפה של הנחל, ולא שימש לחקלאות משום שהוצף במים לעתים קרובות, בעיקר בסוף החורף ובאביב. תחושתם הראשונה של האסירים הייתה ששוכנו בתחתיתו של שקע טופוגרפי מועד להצפות. חששותיהם התאמתו עם הזמן כאשר באביב, בעת הפשרת השלגים, הפך השטח לאמבט בוץ טובעני.³⁴

31 עדות צבי המאירי, עמ' 10.

32 עדות צבי הניג, עמ' 31.

33 שורץ 59.

34 שם 60.

בדומה למחנה בטיל, גם קוכנדורף הוקם כמחנה לוויעין למחנה הריכוז המרכזי נאצוויילר-שטרוטהוף באלוס. המחנה חולק לשני אזורים עיקריים, מערבי ומזרחי, וביניהם הפרדה דרך חקלאית שהובילה אל השדות המעובדים. החלק המערבי, הלא מגודר, יועד למגוריהם של החיילים – השומרים ומפקדיהם. באזור המזרחי תוכננו שמונה צריפי עץ לאסירים, ומבנה אחד מאבן. מחנה האסירים גודר למלוא היקפו בגדר חשמלית בגובה של כשלושה-שלושה וחצי מטרים, שבגבולותיה הוקמו שישה מגדלי שמירה גבוהים. בנוסף הוקמו במחנה האסירים היהודים שני צריפים גדולים למטבח ולמרפאה, וצריף קטן יותר, ששימש חדר מעצר. צריפי המגורים שנועדו לאסירים היהודים הופרדו הפרדה מוחלטת מצריפי המגורים שנועדו לאסירים בני עמים אחרים, שהובאו למחנה מאוחר יותר.³⁵

"קבוצת ה-500" לא הייתה הקבוצה היחידה שהגיעה לקוכנדורף. אחריה באו קבוצות נוספות, שכל אחת מהן הקימה לעצמה את צריפי המגורים לשימושה. האסירים היהודים שהגיעו מטיל ב-3 בספטמבר 1944 היו קבוצת החלוץ. שבועיים אחריהם הגיעה קבוצה של 97 אסירים לא יהודים ממחנה (Deutsch Oth) Audun-le-Tiche (מלורייין, ובה אסירים גרמנים, פולנים, צרפתים ורוסים. ב-1 באוקטובר 1944 הוכפל מספר אסירי המחנה, משהגיעה קבוצה של 700 אסירים לא יהודים ממחנה זכסנהאוזן (Sachsenhausen), ובה אסירים מעשר ארצות.³⁶ עם בואה של קבוצת ה-700, פרצה במחנה מגיפת טיפוס. כדי להתגבר על המגיפה חוטא כל המחנה בשבוע הראשון של חודש אוקטובר, ומאז התבצעה פעולת החיטוי לחיסול הכינים פעם בחודשיים, באופן סדיר. בדצמבר 1944, ביום חורפי קר ומושלג, הופשטו כל יושבי המחנה מבגדיהם, כל הבגדים נלקחו לחיטוי, ובצריפים פוזרו חומרי הדברה נגד כינים. הבגדים הוחזרו לאסירים רק בשעות הערב, ועד אז אולצו כולם להישאר עירומים בקור ובשלג לפני הצריפים, ולא הורשו להיכנס לתוכם. ההסגר על קבוצת ה-700 הוסר ב-25 באוקטובר ואסירי הקבוצה חולקו לפלוגות עבודה.³⁷

קבוצה נוספת, של 200 אסירים יהודים, הגיע לקוכנדורף בדצמבר 1944 ממחנה פייהינגן (KZ Vaihingen a.d. Enz). הבאים היו יהודים מהעיר ראדום (Radom) שבפולין, שנשלחו מבריקנאו לפייהינגן לעבוד במפעל לייצור מטוסים של חברת מסרשמיט (Messerschmitt). מאוחר יותר הפך מחנה פייהינגן ל"מחנה חולים", ששימש בעצם מחנה לריכוז חולים ממחנות הסביבה לצורך השמדתם. אסירי פייהינגן שעדיין היו כשירים לעבודה פוזרו במחנות אחרים, וכך הגיעה קבוצת 200 היהודים לקוכנדורף. הם שוכנו בצריפים הקרובים לשער, יחד עם שאר האסירים היהודים.³⁸

קבוצה אחרונה של אסירים הגיעה למחנה קוכנדורף בפברואר 1945, ממחנה מנהיים-זנדהופן (Mannheim-Sandhofen), ממנו פונו כשקו החזית התקרב אליו. זו הייתה קבוצה

35 תיאור מבנה המחנה מתבסס על צילום אווירי של חיל האוויר של ארצות-הברית, שצולם בתאריך 14 במארס 1945. צילום מס' US 7GR/169 A 14 Mar 45 F24 // 24500 27 SR, מתוך: Klaus Riexinger and Detlef Ernst, *Vernichtung durch Arbeit—Rüstung im Bergbau* (Tübingen, 2003) 25.

36 Volker Baum (u.a.), *KZ Kochendorf: Vernichtung durch Arbeit* 5.

37 Riexinger and Ernst 27.

38 עדות יוסף מרגלית, יליד ראדום, ארכיון יד ושם, ירושלים, קלטת מס' VT-1759 מיום 15.01.1998.

של 340 אסירים פולנים, לא יהודים,³⁹ ששוכנו בצריפים בעומק המחנה. בסך הכול, במשך שבעת החודשים לקיומו של מחנה קוכנדורף, הובאו אליו 1,836 אסירים, מתוכם 699 יהודים והיתר בני עשרה לאומים אחרים.⁴⁰

מחנה קוכנדורף הוקם כדי להעתיק את המפעל לייצור מנועי סילון של חברת היינקל (Ernst Heinkel AG) לעומק מכרה המלח שבכפר. הפרויקט לייצור מנועי סילון למטוסי הקרב של הרייך היה מן המועדפים על "מטה ייגר" (Jägerstab), שהוקם בעקבות המתקפה האווירית הכבדה של בעלות-הברית על מפעלים לייצור מטוסי הקרב של הרייך, בלילה שבין 20 ל-21 בפברואר 1944.⁴¹

בסוף ינואר 1944, עוד לפני הקמת "מטה ייגר", ביקרו נציגי חברת היינקל במכרה המלח בקוכנדורף כדי לברר את האפשרות להעתיק לעומק המכרה פסי ייצור אחדים של רכיבי מנוע הסילון מתוצרת החברה. כוונת החברה הייתה להפוך את אולמות כריית המלח לאולמות ייצור, ולהציב בהם בשלב הראשון 150 מכונות, שיופעלו על-ידי 300 בעלי מקצוע בשתי משמרות. מנהלי חברת המלח הסתייגו מהתוכנית, בטענה שלמכרה יש רק פיר מעלית אחד, המיועד להסעת הכורים בעת חילופי המשמרות ולהעלאת סלעי המלח המופקים במכרה אל פני הקרקע. ב-29 במארס 1944 הוסכם, בלחץ "מטה ייגר", שלצורך הקמת פסי ייצור ראשונים עבור חברת היינקל, יוכשר בשלב הראשון שטח ייצור שגודלו ארבעה דונם, וסוכם במפורש שהכשרת שטחים נוספים תתאפשר רק אם יוקמו במכרה פיר ומעלית נוספים.⁴² בהתאם לסיכום זה בין בעלי המכרה ונציגי "מטה ייגר", הוחל בחודש מאי 1944 בהכשרת שני אולמות ייצור. את העבודה ביצעו עובדים מקומיים וזרים. עד סוף יוני 1944 הספיקו עובדים אלה להכשיר אולם אחד לייצור, לאחר שיישרו את רצפתו, כיסו אותה בבטון ויצקו עליה בסיסים להרכבת 24 מכונות ייצור. העבודות להכשרת האולם השני החלו באוגוסט 1944, ועד בואם של האסירים היהודים מטיל הושלמה רצפת הבטון שלו.⁴³

באמצע ספטמבר 1944, בתום השבוע הראשון לשהותה של קבוצת ה-500 במחנה, הוכנסו האסירים לעבודה במכרה. האסירים השכימו קום בשלוש לפנות בוקר, כדי שיספיקו להתייבב לעבודה בעומק המכרה בשעה שש. כמו במחנה בטיל, גם פה החלה ההשכמה בהתפרצות ה"קאפואים" לצריפים תוך צעקות, קללות והנפות פראיות של מקלות ושוטים בין דרגשי העץ, וגירושם המהיר של האסירים מחוץ לצריפים, שעמדו תוך חמש-עשר דקות מסודרים בחמישיות במגרש המסדרים. שם ציפו לארוחת הבוקר – שהכילה נוזל חם שצבעו חום-שחור ושאריות הלחם שאחדים מהם הצליחו להותיר לבוקר ממנת הלחם היומית שקיבלו בארוחת הערב.⁴⁴

Riexinger and Ernst 29. 39

Baum 5. 40

Raim 31. גרינג הקים את "מטה ייגר" ב-1 במארס 1944 בעקבות המתקפה האווירית הכבדה של בעלות-הברית על מפעלים לייצור מטוסי הקרב של הרייך. המטה כללו: תיקון נזקי ההפצצות ושיקום המפעלים שנפגעו, ביזור מפעלי הייצור במפעלים קיימים ברחבי הרייך, ויצירת אתרים תת-קרקעיים בטוחים מהפצצות מן האוויר, לתוכם יועתקו מפעלי התעשייה הביטחוניים.

Riexinger and Ernst 82. 42

שם 114. 43

שורץ 86. 44

ביום הראשון לעבודתם במכרה בקונדורף יצאה קבוצת אסירים מהמחנה בשעה 4:30 בבוקר, בליווי כ־25 חיילים חמושים. הדרך הייתה מוכרת: לפני עשרה ימים בלבד הובאו בה האסירים אל שטח המחנה מתחנת הרכבת, וכעת עשו אותה בכיוון הפוך: תחילה בין השדות המעובדים, לאחר מכן בין בתי הכפר, וכאשר התקרבו לתחנת הרכבת כבר האיר הבוקר את הסביבה באור חלש, וחשף לעיניהם בנין גבוה בן 4-5 קומות, שבלט ממערב למסילות הברזל, ושאליו עשו את דרכם. האסירים הוכנסו דרך שער ברזל שנפתח בפניהם ומצאו את עצמם בתחומי מפעלי המלח של קונדורף. הבניין הגבוה היה ראשו של הפיר העמוק – פיר המעליות שירדו ועלו מבטן האדמה. במעליות היו שתי קומות, ושתיהן הכילו בה בעת 40 איש שעלו וירדו. הירידה במעלית הייתה מפחידה בפעמים הראשונות, משום שנעשתה במהירות מדהימה ונמשכה קצת פחות מדקה. כשיצאו מהמעלית בתחתית הפיר, מצאו עצמם האסירים בעומק 185 מטרים מתחת לפני האדמה, בתחתית מכרה המלח של קונדורף.⁴⁵

הגרמנים תכננו להכשיר במכרה המלח בקונדורף כ־40 אולמות בגודל 200 מטרים X 15 מטרים האחד, לקליטת מפעל הנשק. שטחו של כל אולם נועד להיות 3,000 מ"ר – סך הכול 120,000 מ"ר של אולמות ייצור בלבד. אל שטח זה התכוונו להוסיף את דרכי ההובלה ואת אולמות השיירות, את האזורים לאחסון חומרי הגלם ואת האזורים לאחסון הסחורות המוגמרות. בסך הכול היה מדובר במפעל תעשייתי רבת-כליתי שישתרע על 150,000 מ"ר ברוטו – מפעל ענק בכל קנה מידה.⁴⁶

עם הגיעם למקום, מצאו ראשוני האסירים אולם ייצור אחד מוכן לקליטת מכונות הייצור, ואולם שני בשלב של הנחת רצפת הבטון. יתר האולמות היו בשלבי פיתוח שונים, והאסירים סודרו בעבודות השונות בהתאם למצב האולמות. פריצת האולמות נעשתה בעזרת פיצוצים מבוקרים שתכננו מומחים, וכל פיצוץ יצר ערימה של כ־300 טון סלע מלח.⁴⁷ האסירים העמיסו את הסלעים בידיהם על גבי קרוניות; תחילה שברו את הסלעים הגדולים בפטישים כבדים, כדי שאפשר יהיה להרימם, ולאחר מכן הובלו האבנים בסלים, או על הכתפיים, לקרוניות. כאשר הקרוניות התמלאו, דחפו אותן האסירים אל תחנת ריכוז, ומשם הוסעו הלאה בעזרת קטר על מסילה צרה שרישתה את כל המסלולים בעיר התת-קרקעית במכרה. הקירות והתקרה עוצבו לממדים המתוכננים באמצעות אומלים, פטישים ומכוסים, ולמקומות הגבוהים הגיעו בסולמות. בגמר עבודות העיצוב הוחל ביישור רצפת האולמות, כדי שאפשר יהיה לכסותה בשכבת בטון. בד בבד עם יציקת הרצפות נוצקו גם היסודות של מכונות הייצור והוברגו גם הברגים להצבת המכונות במקומן, וכדי להגביר את האור באולמות הייצור, סוידו הקירות הצדדיים של האולמות.⁴⁸ כל עבודת הפיכתם של אולמות הכרייה לאולמות לייצור

45 עדות אמריך קליין, עמ' 2.

46 ראו: מפת תנוחה של המכרה בשם: Steinsalzwerk Kochendorf—Grundplan (1944), בהוצאת Südwestdeutsche Salzwerke AG, שנמסרה לי על ידי מהנדס מכרות של חברת Südwestdeutsche Salzwerke AG בעת סיור שערכתי במכרה ב־25 באוגוסט 1998 בהדרכתו. בסיור השתתף גם מר Hans Rixinger, נציג עיריית Bad Friedrichshall.

47 חוברת הדרכה בשם: Salz, Baustein des Lebens, Südwestdeutsche Salz Werke, p. 14, בהוצאת Südwestdeutsche Salzwerke AG.

תעשייתי נמסרה לחברות קבלניות גדולות, שהפכו למעסיקים העיקריים של כוח העבודה הזול של האסירים במחנה קוכנדורף.⁴⁹

ימים אחדים לאחר שהושגה הסכמה בין "מטה ייגר" לבין הנהלת חברת המלח (ב-29 במארס 1944), בדבר הכשרת שטח ייצור של ארבעה דונם בעומק המכרה עבור חברת היינקל, החלו הדיונים בבניית פיר אלכסוני למעלית במכרה. אורכו של הפיר האלכסוני המתוכנן היה 555 מטרים והוא ירד לעומק 172 מטרים בשיפוע אחיד של 18° ביחס לאופק. הדיונים התקיימו במשרדי חברת המלח בקוכנדורף. מנהל מפעל המלח הביע בישיבה את התנגדותו בנימוק ששכבות גיאולוגיות המובילות מים ונמצאות בעומק של 100 מטרים מתחת לפני הקרקע יקשו את חפירת הפיר באלכסון. למרות נימוקיו המקצועיים, התקבלה בישיבה החלטת להתחיל מיד בבניית הפיר האלכסוני, בלא שיינקטו כל צעדים למנוע חדירת מי תהום לתוכו.⁵⁰ ההתעלמות מחוות דעתו של מנהל מכרה המלח בכל הנוגע לבניית הפיר האלכסוני הייתה הרת-אסון עבור אסירי המחנה. בניית הפיר האלכסוני הפכה לעבודה הגרועה ביותר בקוכנדורף. חדירת המים אל הפיר הנחפר גברה ככל שהחפירה העמיקה, המים פרצו מכל הסדקים של הסלע, זרימתם הלכה וגברה והאסירים הרגישו כעומדים בגשם תמידי. כדי להתגבר על שיטפון המים נדרשו משאבות חזקות, שבכוון להעלות את המים מתוך הפיר. את המשאבות הללו היה ניתן לרכוש בשוויץ הקרובה, אולם הן לא נקנו מפני שלצורך הרכישה נדרש מטבע חוץ. את האבנים שנחצבו בעומק הפיר היה ניתן להוציא החוצה במסוע, אבל הקבלנים העדיפו לנצל את כוחם הדל של האסירים הרעבים, שהוכרחו לסחוב את האבנים בידיהם במעלה המדרון החלקלק, ואם ה"קאפו" סבר שהאבן קטנה או קלה מדי, היה האסיר נענש במכות נמרצות. תוחלת החיים של האסירים במקום עבודה זה הייתה שבועות ספורים בלבד.⁵¹

במשך שלושה חודשים וחצי עבדו האסירים בהעמקת הפיר האלכסוני – עבודה ללא תכלית. "מטה ייגר" התפכה רק בנובמבר 1944, כשמשלחת מטעמו ערכה במקום סיור שבמהלכו הושמעה ביקורת קטלנית וקשה על ניהול העבודה בפיר. במשך שלושה חודשים וחצי של עבודה נחפרו רק 164 מטרים מתוך 555 המטרים המתוכננים של הפיר.⁵² המשלחת השתכנעה שגם אם תימשך, לא תוכל העבודה להסתיים לפני סתיו 1945, והחליטה לזנוח את המשך ביצועה ולהשקיע את המאמץ בחפירת פיר אנכי, כדוגמת הפיר שכבר היה קיים במכרה. אנשי המשלחת קיוו שבחפירת הפיר החלופי ייתקלו בפחות בעיות טכניות. הם טעו.

משהופסקה בניית הפיר האלכסוני הוחלפו משרד התכנון והחברה הקבלנית שנחשבו אחראים לכישלון. אבל גם חפירת הפיר האנכי התקדמה בעצלתיים, ועד מארס 1945 הגיע עומק הפיר ל-90 מטרים – מחצית מהעומק המתוכנן, מכיוון שניהול הפרויקט מתחילתו ועד סופו היה חובבני ובלתי מקצועי. חפירת הפיר האנכי הופסקה במחצית השנייה של מארס

Riexinger and Ernst 106–108. 49

50 ניתוח של תוכנית הנדסית בשם Eisbär-Schrägstollen, Heilbronn, שהוכנה במשרד Prof. Dr. Ing. Rimpel Planungsbüro, Heilbronn, ב-6 בספטמבר 1944, הארכיון העירוני Bad Friedrichshall.

Riexinger and Ernst 96. 51

52 שם 110.

1945, לפני בואם של האמריקנים לקונדורף. עובדי החברה הקבלנית עזבו את המקום לאחר שהספיקו להשלים כשליש מעבודתם.

במקביל לחפירת שני פירי המעליות הנוספים, הוחל בבניית מסילת רכבת שתחבר את הפתחים העליונים של שני הפירים ותקשר אותם לרשת מסילות הברזל הארצית. גם עבודה זו בוצעה על ידי האסירים, תחת השגחתם המקצועית של מודדים, מהנדסים וטכנאים. האסירים עבדו בשיטות פרימיטיביות ביותר, ומשום כך נמשכה העבודה זמן רב מדי, הרבה מעבר לסביר. בסופו של דבר לא הושלמה גם עבודה זו. בחודשים פברואר-מארס 1945 גברה התנגדותם של האיכרים בקונדורף לפגיעה נוספת באדמותיהם, ובניית מסילת הרכבת הופסקה.⁵³

למרות הכישלונות ההנדסיים בתכנון שני פירי המעליות ובבנייתם, נמשכו העבודות להכשרת מכרה המלח לקליטת המפעל לייצור מנועי סילון מדגם He S 011, שפותח על ידי חברת היינקל.⁵⁴ רבים מאסירי המחנה הוצבו לעבוד בהכשרת אולמות הייצור עבור חברת היינקל. האסירים עבדו בהרחבת האולמות, בעבודות יישור, ביציקת בטון, בסידור ובהתקנת מערכות חשמל, מים וביוב תעשייתיים. האסירים הועסקו גם בהרכבת מכוונות הייצור על בסיסיהן באולמות הייצור, פרקו מן הקרונוט את מכוונות הייצור שהגיעו בשלוחת רכבת מתחנת הרכבת של קונדורף אל קרבת פיר המעלית, והורידו את 150 המכוונות במעלית היחידה שירדה לעומק המכרה.

העבודות להכשרת האולמות התקדמו בקצב, ובסוף ספטמבר 1944, לאחר שהוכשרו שני האולמות הראשונים שנועדו למפעל של חברת היינקל, הוחל בהכשרתם של חמישה אולמות נוספים. לקראת סוף אוקטובר 1944 הושלמו באולמות אלה עבודות פילוס הרצפות והוחל בהכנות ליציקת הבטון. משהותקנו 150 המכוונות בשני אולמות הייצור הראשונים במכרה הוחל בייצור חלקים אחדים של מנועי הסילון. ברם, התוכנית לייצר את כל חלקי המנוע במפעל בקונדורף לא יצאה אל הפועל, ואותם חלקים שיוצרו במקום הוסעו למפעל ההרכבה של היינקל בצופנהאוזן (Zuffenhausen).⁵⁵

תנאי החיים במחנה היו מחפירים והפכו את קונדורף, מחנה קטן יחסית, למחנה אכזרי וקטלני ביותר. הסיבות לכך היו תת-תזונה מכוונת, היעדר ביגוד והנעלה, מיקום טופוגרפי משחית ורצחני, היעדר תנאים סניטאריים, מניעה מכוונת של שירותי רפואה מינימאליים, אכזריותם של אנשי הסגל ועבודה בתנאי עבדות. בשלב זה של המלחמה היו תנאים אלה חלק ממדיניות מוצהרת של "חיסול באמצעות עבודה".

53 מכתב המחאה וההתנגדות של איכרי קונדורף להמשך הפגיעה באדמותיהם מופנה אל אגודת האיכרים האזורית בהיילברון (Kreisverband—Heilbronn). העתק המכתב נמצא בארכיון עיריית Bad-Friedrichshall, שקונדורף נמצא באזור שיפוט.

54 Baum 13. קרל פלידאג (Flydag), המנהל הכללי של חברת היינקל, הכריז בינואר 1945 שהרכבת מנועי סילון במטוסי הקרב ובמטוסי היירוט הגרמניים תיתן לחיל האוויר הגרמני עדיפות מרעת על מטוסי בעלות-הברית, עד כדי כך שהשליטה האווירית תוחזר לידי הגרמנים, מה שישפיע על התוצאה הסופית של המלחמה.

תת-זוונה מכוונת היה אחד האמצעים היעילים לביצוע מדיניות חיסולם של האסירים. לארוחת הבוקר קיבלו האסירים את הנוזל החום-שחור, אותו "קפה" פושר, בצירוף ממתיק מלאכותי. ארוחת הצהריים הייתה כף מרק (מים רתוחים בתוספת מעט מלח) שבתוכם צפו, לפרקים, כמה חתיכות מבושלות של מלפפון, לפת או סלק לבן. ארוחה זו חולקה בשעה 11:00 בבוקר, וניתנה לאנשי משמרות הלילה במחנה, ולעובדי משמרת היום במקומות עבודתם השונים. ארוחת הערב כללה חתיכת לחם, חתיכת מרגרינה קטנה ו"קפה" לסיום הארוחה. מנת הלחם היומית הייתה החלק ה-12 של כיכר לחם – פחות מ-100 גרם לחם ביממה. ארוחה זו חולקה למשמרת הלילה בסביבות השעה 4:00 אחר הצהריים, ובסביבות השעה 8:00 בערב לחוזרים ממשמרות היום.⁵⁶

מחנה קוכנדרוף פעל מראשית ספטמבר 1944 ועד סוף מארס 1945 – בחודשי החורף הקרים של השנה. בכל אותה תקופה לבשו האסירים מכנסיים, כותונת דקה וחבשו כובע מאותו הבד. לא ניתן להם כל בגד נוסף שיכול לחמם את גופם, והם לבשו כל הזמן את אותם הבגדים, שברוב הזמן היו רטובים ולא הספיקו להתייבש, כשעמדו במשך שעות במגרש המסדרים, כשהלכו ברגל לעבודה במכרה – דרך של שלושה קילומטר הלך ושלושה קילומטר חזור, בגשם או בשלג, ברוחות ובסערות. בשבעת החודשים בהם שהתה קבוצת ה-500 במחנה קוכנדרוף, הגיעו בגדים נקיים להחלפה שלוש פעמים בלבד. הכינים ששרצו בבגדי האסירים גרמו למחלת הטיפוס, והבגדים הרטובים גרמו לדלקת ריאות – שני אלה מהגורמים העיקריים למוות.⁵⁷ את נעלי העץ קיבלו אסירי קבוצת ה-500 עוד בבירקנאו, ומרביתן היו במצב גרוע. הסוליות היו עשויות מעץ, והגפה העשויה בד קובעה אל סוליית העץ במסמרים. לאחר שלושה חודשי עבודה במכרה בטיל, וצעדה יום יומית לעבודה ובחזרה, נקרע הבד והנעליים לא היו עוד ראויים לשימוש. האסירים קשרו את הכפכפים בחוטים שמצאו במחנה ובמכרה, אבל אלה התבלו מיום ליום, נספגו במים והיו רטובים כל הזמן. במקום גרביים קיבלו האסירים חותלות מבד שבהן עטפו את הרגליים, ולנעליים הכניסו חתיכות נייר כדי לחמם את כפות רגליהם הקפואות. דבר לא הועיל. הצעדה היומית של ששת הקילומטר למקום העבודה ובחזרה למחנה וההליכה במהלך העבודה הפכו לעינוי גדול ומתמשך. אפילו ביטנר, מפקד המחנה, כתב ב-29 באוקטובר 1944, בדו"ח השבועי שלו אל מפקדיו במחנה נאצוויילר, שההנעלה הגרועה מהווה מכשול קשה למהלכה התקין של העבודה. ביטנר ציין שפעמים רבות האסירים נאלצים להחליף נעליים ביניהם כדי שיוכלו לצאת לעבודה.⁵⁸

גשמי הסתיו והפשרת השלגים בסוף חורף 1944-1945 הפכו את קרקע מגרש המסדרים לביצה דביקה. לקראת היציאה לעבודה שקעו רגלי האסירים בכוך טובעני, ונעליהם נתקעו. שבילי הליכה מרוצפים, אך צרים, שקישרו בין צריפי המגורים לבין שער המחנה, נבנו רק לאורך צריפי המגורים. בחדשים דצמבר 1944, ינואר ופברואר 1945 קפאו פני הקרקע

56 עדויות האסירים: אדולף פרוינד, 13 באוגוסט 1945, תיק מס' 1563 בחטיבה 015, ארכיון יד ושם, ירושלים; אלי ברגר, 15 ביוני 1947, תיק מס' M-1/E, 1521, ארכיון יד ושם, ירושלים; צבי המאירי, 15 ביוני 1995, תיק מס' 8331 בחטיבה 03, ארכיון יד ושם, ירושלים, עמ' 17.

57 עדויות האסירים: אמריך קליין, עמ' 2; אדולף פרוינד; אלי ברגר.

58 עדות איגנץ סרולוביץ.

וכוּסו לעתים בשלג, אלא שגבשושיות הבוץ שקפאו בצורות שונות ומשונות הפכו את מגרש המסדרים למעין מסלול מכשולים.⁵⁹

שירותי הרפואה במחנה רוכזו בצריף המרפאה, ובו שני רופאים יהודים, אחד מצרפת ואחד מצ'כיה, שעשו ככל יכולתם לסעוד את החולים. אלא שהיה מחסור בתרופות, ואפילו את הפצעים הפתוחים והמוגלתיים נאלצו לחבוש בניירות עיתון שנקשרו למקומם בחוטים. רק מי שחזמו עלה על 39.5 צלסיוס היה יכול להתאשפז במרפאה. בסופו של דבר התברר, שאסירים שאושפזו במרפאת המחנה דינם נגזר למיתה, והתנועה אל המרפאה הייתה חדר סטרילי באופן כמעט מוחלט. המרפאה הפכה תחנת מעבר אל בורות הקבורה של המחנה, או תחנת יציאה של משלוחי הסלקציה למחנות דכאו ופייהינגן.

התנאים האיומים גבו קרבנות רבים. יחידת אסירים מיוחדת, "קבוצת הקברנים" (Begrabungs Kommando), דאגה לאיסוף הנפטרים ולקבורתם בשני קברי אחים. בוולדוצק, (Waldock) שלייד אמורבך (Amorbach), בין עצי גבעה מיוערת, במרחק קילומטר אחד ממזרח למחנה, נכרה קבר אחים גדול שם נטמנו כ-400 אסירים. קבר אחים נוסף נכרה ממערב לשטח המחנה. אחד היהודים מקבוצת ה-500 עבד בקבוצת קברנים ששמה היה Kalk Kommando, ועל פי עדותו נכרה בקבר אחים זה בור גדול, אליו העבירו אנשי הקבוצה מדי יום את הנפטרים מהמחנה. הם סחבו את הגוויות המצומקות על הכתפיים, או על אלונקות, פיזרו סיד בבור, הטילו לתוכו את הגוויות ולאחר מכן כיסו אותן בסיד ושפכו עליהן מים. החום הרב הנפלט בריאקציה בין הסיד למים הביא לשריפת הגופות. תהליך זה נמשך מדי יום בחודשים אוקטובר-דצמבר 1944, ובימים מסוימים נקברו 12 גוויות ביום אחד.⁶⁰

מתחילת אוקטובר 1944 ערך מפקד המחנה ביטנר כמה סלקציות בקרב האסירים במגרש המסדרים, ובקרב החולים שהיו מאושפזים במרפאה. בסלקציה הראשונה הועלו 44 חולים על קרון רכבת בתחנת קוכנדורף, ונאמר להם ששולחים אותם להחלמה, וכי ישובו להמשיך בעבודתם לאחר שיבריאו. החולים הוחזקו בקרון סגור בתחנת הרכבת במשך ימים אחדים, ללא מזון וללא טיפול רפואי, לאחר מכן נלקחו לדכאו ולא נראו עוד.⁶¹

לאחר מכן נערכו כמה סלקציות בקרב מי שנחשדו כחולי שחפת – אלה הוסעו לדכאו או לפייהינגן ברכבת, או במשאיות שהמתינו להם מחוץ למחנה. ביטנר בחר את החולים בתנועת יד סתמית, ומי שנבחרו הוצאו עירומים מצריף המרפאה וכך שולחו לגורלם. במהלך אוקטובר 1944 דיווח ביטנר לממונים עליו על שילוח של 94 אסירים מקוכנדורף לדכאו; בנובמבר 1944 דיווח על משלוח נוסף של 180 אסירים לדכאו, ומאוחר יותר על 82 אסירים, שנשלחו למחנה פייהינגן.⁶²

שומרי מחנה קוכנדורף נודעו לשמצה באכזריותם. עם בואה של קבוצת אסירים מזקסנהאוזן לקוכנדורף, ב-1 באוקטובר 1944, הוגדל מספר השומרים והגיע ל-77. שומרי המחנה השתייכו ליחידת משמר מס' 6 של הוואפן ס"ס, תחת פיקודו של מפקד מחנה

59 שורץ 82.

60 עדות האסיר צבי המאירי, 15 ביוני 1995, עמ' 16. ראו גם: Rixinger and Ernst 48. האסיר הפולני וישנייבסקי מתאר גם הוא את קבורתן של לפחות 30 גוויות בקבר אחים זה וכיסויין בשכבת סיד עבה.

61 Rixinger and Ernst 55.

62 שם 55-56.

פיייהינגן. ביחידה זו שירתו חיילים לשעבר מקורפוס אפריקה (Afrikakorps), מיחידות חיל האוויר הגרמני שסופחו לוואפן ס"ס וכן אוקראינים שהתנדבו לס"ס.⁶³ החיילים מקורפוס אפריקה והאוקראינים, בלטו במיוחד באכזריותם. אחד מהם היה כלבן, שכל תפקידו היה ללוות את האסירים מן המכרה אל המחנה. בדרך אל המחנה נהג הכלבן לשטות את כלבו באסירים, ובאחד המקרים קרע הכלב בשיניו חלקים מגופו של אחד האסירים. חייל אחר מאותה יחידה, יווף קייזר, הפליא מכותיו בדרך למחנה באחד האסירים, שהתכופף להרים תפוח מהכביש. מצרור היריות שנפלטו מנשקו נהרגו שלושה אסירים שצעדו לידו.⁶⁴

העונש על "פשעים" קטנים היה מכות שהגיעו עד כדי שבירת עצמות; כך למשל, מי שנתפס מוציא קליפות תפוחי אדמה מפחי הזבל של מטבח הסגל נענש בטקסי ענישה שבוצעו על מגרש המסדרים. בין שני כסאות הונח קרש רחב, הקרבנות נצטוו לשכב עליו כשפניהם כלפי מטה וידיהם ורגליהם קשורות לקרש, ושני שומרים גרמנים עמדו לצדי הנענשים והכו בגבם בכל הכוח. קולות השבר והכאב של האסירים התערבבו בקריאות עידוד קולניות מפי חבריהם השיכורים של המכים, וכששחררו, לא הצליחו הקרבנות לעמוד על רגליהם, ואלה שקמו לא הצליחו להודקף והתמוטטו כעבור צעדים אחדים. רבים מהנענשים, שצלעותיהם וגבם נשברו, לא זכו להחלים, וכעבור ימים אחדים של שהייה בחדר המרפאה נשלחו מהמחנה ואיש לא ראה אותם יותר בין החיים.⁶⁵

אחד המקרים שזעזעו את המחנה היה תלייתו של האסיר היהודי מיקלוש קליין, מקבוצת ה-500. בסוף ספטמבר 1944 עבד קליין במשמרת היום בעומק המכרה בקוכנדורף, בקבוצה שהצטוותה להעמיס גושי מלח מרצפת מנהרת הכרייה על קרוניות ולדחוף את הקרוניות המלאות לתחנת האיסוף. כדי להעמיס את הגושים הגדולים, שברו אותם האסירים במכושים ובפטישים כבדים, וקליין שלא ראה כי בקרבת מקום עבודתו עבר כבל חשמלי, פגע בו בלא כוונה במכוש, וגרם כך לפיצוץ ואחריו לקצר שהחשיך חלק מהמכרה. הוא הובא למגרש המסדרים, הושלך על בימת התלייה, ומפקד המחנה כרך את חבל התלייה סביב צווארו ותלה אותו במו ידיו. הגופה נשארה תלויה במשך יממה שלמה, למען יראו כל אסירי המקום וייראו.⁶⁶

ב-28 באוקטובר 1944 דיווח ביטנר למפקדת המחנה המרכזי נאצוויילר-שטרטוהוף, שהיהודי ההונגרי מיקלוש קליין נתלה במחנה בגלל חבלה, וגופתו נקברה בקרבת המחנה.⁶⁷ עשרה ימים לאחר הוצאתו להורג של קליין, ניתלה במסדר הערב אסיר רוסי צעיר בנוכחות כל האסירים ואנשי סגל המחנה, לאחר שיומיים קודם לכן ברחו מהמחנה שלושה אסירים רוסיים מקבוצת ה-700. אחד הבורחים נתפס והוחזר למחנה, וגורלם של האחרים

63 שם 36-38.

64 עדות אלי ברגר, עמ' 5.

65 עדויות האסירים: איגנץ סרולוביץ; אדולף פרוינד; אמריך קליין.

66 שורץ, עמ' 51. קליין, שבא מן העיירה Kiszvárdá שבקרבת בודפשט, היה בשנות ה-30 לחייו, נשוי ואב לשני ילדים קטנים. הוא היה חרדי אדוק, שעבד למחייתו כשכיר בבית חרושת בעירו. עדות האסיר ברגר אלי, ארכיון יד ושם, ירושלים, תיק M-IE, 1521, 15 ביוני 1947, עמ' 5.

67 דיווח חודשי (לחודש אוקטובר 1944) של ביטנר אל מפקדת מחנה ריכוז נאצוויילר, סעיף g: "האסיר היהודי ההונגרי מס' 18057 – מיקלוש קליין נתלה במחנה בגלל חבלה (Sabotage) במקום עבודתו."

לא ידוע. בטרם נתלה, קרא האסיר בקול ובהתלהבות בשפה הרוסית משפטים כגון: "תחי רוסיה", "יחי סטלין", "תחי מהפכת ה־7 באוקטובר". בשעה שביטנר כרך את חבל התלייה על צווארו, ירק הצעיר בפרצופו. הגרמנים מיהרו להפיל את השרפרף עליו עמד האסיר שנלכד, וגם גופתו נשארה תלויה במשך יממה במגרש המסדרים.⁶⁸

האסירים שהובאו לקונדורף היו אמורים להכשיר את אולמות הכרייה של מכרה המלח שבכפר ולהפכם לאולמות ייצור של מפעלי נשק תת־קרקעיים, כדי להבטיחם מהתקפות מן האוויר. ליישום התוכנית הוקם במקום מחנה עבודה שבו רוכזו יותר מ־1,800 אסירים מארצות רבות, בחלקם עובדים מקצועיים בעלי ניסיון בענפי המתכת השונים. שמונה חודשי העבודה האינטנסיבית, והמאמץ הכלכלי, הטכנולוגי והלוגיסטי שהושקעו במקום, הניבו תוצאות עלובות בלבד.

המפעל בקונדורף היה כישלון הנדסי חרוץ, שנבע מעבודת תכנון רצופת שגיאות הנדסיות בסיסיות, ומביצוע כושל של תוכנית שהתבססה על ניצול כוח עבדים חנים, אבל מבחינה כלכלית והנדסית הייתה שגויה מיסודה. רק בנקודה אחת הצליחה התוכנית: חיסול מספר גדול של האסירים. אני סבור שחיסול האסירים היה אמנם המטרה העיקרית אליה שאפו הגרמנים, אבל רק בגמר הקמת המפעל הביטחוני החיוני, ולא על חשבונם.

קשה לאמוד במדויק כמה אסירים חוסלו במחנה קונדורף. ביטנר דיווח על 588 אסירים שאיבדו את חייהם במחנה מספטמבר 1944 עד סוף מארס 1945.⁶⁹ על פי הדיווחים הרשמיים של מפקד המחנה, מספר האסירים היהודים מקבוצת ה־500 שקיפחו את חייהם בקונדורף הוא 126 נפש.⁷⁰

להערכת, מה שחזיק את כוחם של האסירים ועזר להם להחזיק מעמד במצבם הנואש היה רצונם העיקש לשרוד, והתקווה לשחרור הקרוב בידי כוחות בעלות־הברית. האסירים הרגישו בהתקרבות הכוחות המשחררים אל המחנה, כי קולות הנפץ העמומים של פגזי תותחים כבדים ופגזי טנקים, שהרעידו את האוויר סביבם, הלכו והתחזקו מיום ליום, והאסירים היו עדים להתקפות אוויריות שהלכו ותכפו באזור.

ב־3 באפריל 1945 הגיעו הכוחות האמריקנים לשערי המחנה בקונדורף ומצאו אותו נטוש.

4. צעדת המוות מקונדורף לדכאו: 30 במארס–8 באפריל 1945

מחנה קונדורף פונה ב־30 במארס 1945, ארבעה ימים לפני שהכוחות האמריקניים הגיעו למקום. ההכנות לפינוי החלו יומיים קודם לכן, כשקבוצות האסירים לא יצאו לעבודה במשמרת הבוקר, ומשמרות הלילה חזרו למחנה ב־8:00 בבוקר ומצאו את כל האסירים מסודרים במגרש המסדרים. ביום מעונן, אפור וקודר, אפופי תחושה שמשוה מיוחד עומד

68 עדות אמריך קליין.

69 Riexinger and Ernst 56–57.

70 שם 151.

להתרחש, עמדו האסירים שעות ארוכות במגרש המסדרים, כשנעלי העץ שלהם מבוססות בבוץ הדביק. בשעה 11:00 בערך הופיע ביטנר, מפקד המחנה, מלווה באחדים מקציניו וחייליו. החולים והחלשים הצטוו לצאת מן השורות ולהסתדר במרכז מגרש המסדרים, וביטנר הודיע להם שהם יועברו לטיפול והבראה בבתי-חולים. מתוך מאות האסירים שיצאו מן השורות נבחרו 398 איש, שסודרו במחלקות והוצעדו מהמחנה אל תחנת הרכבת של קוכנדורף. הם הועלו על ארבעה קרונות רכבת שהמתינו להם; הרכבת הגיעה לדכאו ב-2 באפריל 1945.⁷¹

אור ליום 30 במארס 1945 הוצאו האסירים למסדר האחרון במחנה קוכנדורף, עם עלות השחר הודיעו להם על פינוי המחנה. הם הצטוו לצעוד בצורה מסודרת בשלשות, והוזהרו שכל מי שינסה לצאת מן השורות – יירה. בה בעת הובאו אל שער המחנה שתי עגלות חציר גדולות שביטנר רכש מאיכר מקומי. לאחר שהסוסים שוחררו והוחזרו לכפר, העמיסו השומרים על אחת העגלות את ציודם האישי, ארגזי תחמושת, מזון רב וארגזי בירה רבים מהמטבח וממחסן השומרים והקצינים.⁷²

קרוב לאלף אסירים, יהודים ולא יהודים, יצאו באותו יום במסע רגלי מקוכנדורף, בצעדה שהייתה אחת משלוש צעדות מקבילות שיצאו באותו זמן ממחנות העבודה מצפון לעיר היילברון, וכונן כולן 'צעדות מוות דרך הוהנלוהה' ("Todemärsche durch Hohenlohe").⁷³ היעד הסופי של שלוש הצעדות היה מחנה דכאו ומחנה אלאך (Allach), הסמוך לדכאו. הרעיון להעביר את האסירים בצעדה רגלית מקוכנדורף לדכאו היה רעיון נפל, לא רק בשל חולשתם הנוראה של האסירים, אלא בעיקר בשל אופיו ההררי של השטח שדרכו היה על האסירים לעבור. בדרך הקצרה ביותר, המרחק בין קוכנדורף לדכאו הוא כ-300 קילומטר, כאשר במחצית הראשונה של הדרך ממתין מכשול הררי קשה בדמותם של רכסי ה־Schwäbisch-Fränkische Waldberge – הרים מבוטרים בערוצי נחלים רבים היורדים אל עבר נהרות הנקאר והקוכר (Kocher). ההרים הללו מתנשאים לגובה של עד 575 מטרים מעל פני הים, ויוצרים נוף הררי מבוטור ומיוער, שהתנועה בו אפשרית רק בעמקים שבין שרשרות ההרים המקבילות.⁷⁴ הניסיון להעביר את האסירים, במצבם הפיסי הירוד, באזור הררי קשה זה הפך את המסע הרגלי למלכודת מוות.

המסע החל ביום שישי, 30 במארס 1945, בסביבות השעה 10 לפני הצהריים, עם יציאת האסירים משער מחנה קוכנדורף. האסירים יצאו מהמחנה ללא כל ציוד אישי, למעט פנכת האוכל הריקה, כשלגופם בגדי האסיר הקיציים המרופטים ולרגליהם נעלי העץ הקרועות, קשורות בחוטים לבל יתפרקו. בראש השיירה נסעו שומרים אחדים רכובים על אופנועים. את מקומם של הסוסים שמשכו את שתי העגלות שרכש ביטנר תפסו כמה אסירים, ואחריהן צעדו מאות אסירים בשלשות מסודרות, מחלקות-מחלקות, ברווח של כ-20 עד 30 מטרים

Peter Koppenhoefer, 'Blick auf einen Taeter: Heinrich Wicker, ein SS Offizier zwischen 71
Natzweiler, Hesselental und Dachau', Internet
(<http://www.scrapbookpages.com/dachauScrapbook/DachauLiberation/WickerGerman.html>)

Riexinger and Ernst 219. 72

Folker Förtsch, ed., *KZ Gedenkstätte Schwäbisch Hall—Hesselental* 16. 73

Naturpark Schwäbisch-Fränkischer Wald—Guide Book attached to Compas Map 0773, 74
scale 1:50,000.

בין מחלקה למחלקה, כשה"קאפואים" צועדים לפניהם ואחריהם. את כולם ליוו שומרים חמושים מצוידים בתתי-מקלעים, באלות ובשוטים, עם כלביהם המשחרים לטרף, שהקיפו את כל האסירים בטבעת שמירה הדוקה.⁷⁵

האסירים חצו את העיירה נקארסולם (Neckarsulm) מצפון לדרום, לכל אורכה, ופנו לכיוון דרום-מזרח בדרך המובילה לוויינסברג (Weinsberg), כבר יפהפה בהרי לוונסטיין (Löwenstein). הנחבא בעמק מוריק בין הרים המקיפים אותו מכל צד. אחרי צעידיה של כ-12 קילומטר הוכרזה הפסקה, והאסירים הורשו לנוח מתחת לשדרת עצים שלאורך הכביש. לאחר הפסקה שארכה כ-20 דקות ניתנה פקודה לזוז הלאה, והמסע המשיך דרומה, אל עבר לוונסטיין. בשל המדרונות התלולים, לא הצליחו רבים מהאסירים להתגבר על קשיי המסע וכשלו בדרך. אלה שכשלו הועמסו על גבי העגלה הריקה שהובילה את השיירה. מדי פעם נעצרה כל השיירה וחיכתה עד שהמתים יושלכו לתוך העגלה, והמסע התקדם בעצלתיים.⁷⁶ ללוונסטיין הגיעו האסירים בשעות בין הערביים של היום הראשון למסע, המשיכו בדרך תלולה ומשובשת מזרחה, והוכנסו עיפיים ותשושים ליער בצד הדרך למנוחת לילה. במשך היום הראשון, שבו עברו מרחק של 26 קילומטר, לא ניתנו לאסירים כל מזון או שתייה. בחניית הלילה נאלצו האסירים לחפור בור גדול כדי לקבור בו את קרבנות היום הראשון, בתוכם אסירים שנקברו בקבר אחים בעודם חיים. בגמר הקבורה נשכבו האסירים על אדמת היער ונרדמו על האדמה הרטובה, ללא שמיכות, בקור העז השורר באזור הררי זה בחודש מארס. כיתת שומרים לא גדולה הקיפה את מקום החנייה ביער, בעוד שמרבית השומרים שוכנו ללינת לילה בעיירה, אכלו, שתו וישנו בנוח, והחליפו כוח ליום המסע השני, שבת, 31 במארס 1945.⁷⁷

ביום השני למסע התערער הסדר המופתי שנשמר ביום הראשון. הקבוצות התערבבו וההפרדה בין האסירים היהודים ללא-יהודים לא נשמרה יותר. מלוונסטיין פנתה השיירה מזרחה, כדי לחצות חזיתית את הרי לוונסטיין, והאסירים עלו על ההרים וירדו בצדם השני, כדי להתחיל שוב בעלייה הקשה אל עבר המעבר ההררי – המתנשא לגובה 500 מטרים מעל פני הים, שבין הורקנברג (Horkenberg) להולנשטיין (Hohlenstein). הולנשטיין הינו אתר תיירות מפורסם בגלל צוקיו הפראיים, המתנשאים לגובה רב, ומפלי המים הנופלים מצוקים אלה. לאסירים היווה המעבר באתר זה נקודת שבירה, אשר קבעה את גורל המסע בהמשכו. עשרות אסירים קיפחו את חייהם במקום זה. המכות, ההצלפות והירי לא הועילו, והעגלה הלכה והתמלאה בגופות המתים והגוססים. בקרבת וויסטנרוט (Wüstenrot), לאחר שהירידה במעבר הסתיימה, נאלצו הגרמנים לעצור את המסע לשעות אחדות כדי לחפור שוב בור גדול, ולקבור בו את המתים והגוססים שגדשו את העגלה. בעת ההפסקה הופיעו שני מטוסים בריטיים, שהנמיכו טוס מעל הצועדים וחזרו וחגו מעליהם עוד פעמיים. נראה שזיהו כי זו קבוצת אסירים, ולכן נמנעו מלפגוע בהם. יש להניח שהשומרים הגרמנים נבהלו, מפני שקיבלו החלטה להפסיק את ההליכה בשעות היום ולצמוד רק בשעות החשיכה. עם גמר

75 שורץ 115.

76 עדויותיהם של אמריך קליין (21 ביולי 1945) ושל איגנץ סרולוביץ (28 ביולי 1945) כוללות תיאורים של רציחתם של אלה שהתעלפו ולא יכלו להמשיך במסע הרגלי, כגון רמיסת הקרבנות למוות במגפי השומרים, או החזקתם במהופך עם ראשיהם למטה למשך דקות ארוכות, כדי להחיש את מותם.

77 שורץ 116.

ההפסקה נמשכה הצעדה מזרחה, וכעבור כ-8 קילומטר עצרו האסירים למנוחת לילה ביער בקרבת הכפר היטן (Hütten). ביום השני למסע צעדו האסירים מרחק של כ-20 קילומטר.⁷⁸ לאחר שהוחלט שהמסע הרגלי יימשך רק בשעות הלילה, נשארה הקבוצה ביער עד שעות הערב של 1 באפריל 1945. בהיבט החליט ביטנר לצמצם את גודל השיירה במאות אחדות, ולהעביר את החולים והחלשים, שלא היו מסוגלים להמשיך במסע הרגלי, במשאיות למחנה הסנטאל, במרחק של כ-15 קילומטר ממקום החנייה ביער היטן. ביטנר עשה זאת משום שמחנה הסנטאל שכן ליד קו מסילת ברזל, שדרכה ניתן היה להעביר את האסירים ברכבת לרכאו.⁷⁹

בבוקר 1 באפריל 1945 סודרו האסירים במסדר וביטנר ערך את הסלקציה לבחירת קבוצת החלשים. 250 איש הוצאו מן השורות, סודרו במחלקות נפרדות והוחזקו במקום מבודד בתוך היער. מאחר שמפקד מחנה הסנטאל הסכים לקבל רק 200 אסירים, ביצע ביטנר סלקציה נוספת. הוא הוציא את 50 האסירים החלשים ביותר, הורה לשומרים להעביר אותם אל יער ליד הכפר, וציווה לרצוח את כולם בירי. גוויותיהם נותרו מוטלות ביער ללא קבורה.⁸⁰ יתר 200 האסירים החולים הועלו על ארבע משאיות והוסעו להסנטאל.⁸¹

תושבי הכפר היטן סיפקו מזון לאסירי קוכנדורף, שנותרו לחנות לאור יום ביער שבקרבת הכפר. זו הייתה הפעם הראשונה מאז עזבו את קוכנדורף, ארבעה ימים קודם לכן, שאוכל בא אל פיהם. המזון שקיבלו כלל חלב חם, פרוסת לחם, מעט תפוחי אדמה ותפוח עץ – ארוחה שבעיני האסירים הייתה ארוחת מלכים של ממש.⁸²

ב-2 באפריל 1945, בשעות הערב, המשיכו אסירי קוכנדורף את המסע הרגלי לכוון דכאו. מאז יצאו מקוכנדורף הצטמצם מספר האסירים בכ-380 נפש, ומכאן המשיכו הלאה בין 650 ל-700 אסירים, שצעדו בשורה ארוכה, מחלקות-מחלקות, בחושך מוחלט. הדרך הייתה חלקה מהגשם הטורדני, שלא פסק לרדת מאז שעות אחר הצהריים. זו הייתה דרך הררית משובשת שחיברה בין כפרים קטנים באזור הררי קשה, בגובה של 480 מטרים מעל פני הים. בראש המסע דחפו 15 אסירים את עגלת הציוד של השומרים, ואחריה נסעה העגלה השנייה, שנועדה להובלת המתים והגוססים. כקילומטר אחד אחרי היטן התעקלה הדרך פתאום שמאלה והחלה לרדת במדרון תלול על צלע ההר אל עמק הנהר רוט (Rot), שזרם בחווקה בקניון צר. הירידה התלולה מראש ההר נמשכה יותר מקילומטר. מאחר שהעגלות הידרדרו מאליהן במורד, נאלצו נושאי העגלות לעצור כדי שלא יידרדרו לתהום הפעורה מדרום. שלושה מקרב האסירים נפלו מתחת לגלגלי העגלה הראשונה ונדרסו תחתיה. לאחר הירידה עצרו האסירים בקרבת הכפר, להפסקה קצרה.⁸³

78 עדות צבי הניג, 15 ביוני 1995, ארכיון יד ושם, ירושלים, תיק 8331, חטיבה 03, עמ' 40-41; עדות אמריך קליין.

79 Förtsch 18-19.

80 Riexinger and Ernst 204.

81 שם 203.

82 Förtsch 18.

83 שורץ 117.

בבוקר 3 באפריל הגיעו האסירים למנוחת היום לחווה חקלאית מבודדת, על גדת הנהר רוט. האסירים שוכנו במתבן שבחווה, שם ניתן להם מעט מזון, והרגשתם השתפרה בגלל החום העצור בתוך המתבן, והקש הרך שעליו שכבו. סוף סוף הצליחו להתיישב קמעה לאחר הגשמים שלא פסקו לרדת על גופם ונספגו בבגדיהם. גם כאן היה על האסירים לבצע את הטקס היומי של קבורת המתים – קרבנות ליל המסע האחרון. עגלת המתים והגוססים הוסעה על ידי קבוצה מהאסירים למרחק של קילומטרים אחדים מהמקום, והקבורה נערכה ביצר סמוך.⁸⁴

ביום שלישי בערב, 3 באפריל 1945, עם רדת החשיכה, סודרו שוב האסירים בשלשות, מחלקות-מחלקות, והשיירה המשיכה לצעוד בקו ישר מזרחה, עד שהגיעה ב-4 באפריל לפנות בוקר לאלגסהופן (Algshofen). באותו לילה נמשך המסע שעות רבות בעליות וירידות, בגשם שוטף ובהפסקות תכופות. מדי פעם בפעם עצרו האסירים לאסוף את המתים והשליכו אותם על העגלה, שהלכה והתמלאה ונראתה כהר גבוה והולך המוביל את המסע כולו. אותו לילה היה העצוב ביותר בכל ימי המסע, משום שגבה מחיר דמים גדול יותר מכל קודמיו. בשל המתים הרבים, נאלצו האסירים לעצור באמצע הלילה, לחפור בור עמוק ולערוך קבורת אחים, כדי לפנות את העגלה לקרבנות שייפלו בהמשך הדרך.⁸⁵

בבוקר 4 באפריל 1945 עברה השיירה המזרחה, באי סדר מוחלט, ברחובה הראשי של אונטרגרוננינגן (Untergröningen) ועצרה למנוחת יום באחת החוות, מעבר לקצה המזרחי של הכפר אלגסהופן. השיירה הייתה ארוכה ולא מסודרת, וקבוצות האסירים שהגיעו לכפר תמכו איש ברעהו והתקדמו בקושי ובאטיות. הם היו עייפים וחלשים מלילה ארוך של הליכה בדרך לא-דרך, בקור עז, בגשמים לפרקים, כשהם רעבים, רטובים מגשם ורועדים מקור. גם השומרים כבר היו רצוצים, וויתרו על כל ניסיון לשלוט בצועדים או לשמור על הסדר. גם כאן הוכנסו האסירים למתבן גדול והתמקמו בו.⁸⁶ בשל מצבם הפיסי של האסירים, נאלצו ביטנר והשומרים לאפשר להם שני ימים של מנוחה. הצפיפות במתבן אמנם הייתה רבה, אבל לפחות היה בו חם ויבש. האנשים קיוו להתחזק מעט, אולם השהייה במקום הייתה לסיוט ולאסון. איכרי אונטרגרוננינגן סיפקו לאסירים המורעבים תפוחי אדמה וגורים רקובים וקפואים, שלא היו ראויים למאכל אדם, ורבים מהאסירים לקו בהרעלת קיבה. בזיכרונם של ניצולי הצעדה רשום כפר זה כמקום ארוך, שתושביו הרעילו אותם במזון רקוב. בתום יומיים לשהותם במקום זה נפטרו עשרות אסירים מהרעלה, ושוב נקברו המתים בקבר אחים בבית הקברות המקומי, למרות התנגדותם של ראשי הכפר.⁸⁷

ב-6 באפריל 1945, עם רדת החשיכה, המשיכו האסירים לצעוד מזרחה. המטרה הייתה לעבור את הקטע הרגלי האחרון של המסע, בדרך לגולדסהופה (Goldshöfe), מרחק של 19 קילומטר מזרחית מאלגסהופן.

בעשרת הקילומטרים הראשונים מאלגסהופן מזרחה עברה הדרך בקניון צר ומפותל מאוד, באזור פראי, מיושב בדלילות וחסר אדמות ראויות לעיבוד חקלאי. כעבור כ-17

84 שם 118.

85 שם 119.

86 עדות צבי הניג, 15 ביוני 1995, עמ' 41.

87 עדויות האסירים: אינגן סרולוביץ; בנדיק יקובוביץ; אדולף פרוינד.

קילומטרים חצו האסירים את העיירה היטלינגן (Hüttlingen). שני קילומטרים בלבד הפרידו בין עיירה זו לתחנת הרכבת בגולדסהופה, שהייתה המטרה הסופית של צעדת הלילה האחרון של המסע הרגלי. אלא שמהיטלינגן והלאה חיכתה לשיירה עלייה תלויה לגובה של 80 מטרים, שבסופה התמוטטו האסירים לחלוטין. הם גררו את עצמם בקושי בתמיכת חבריהם, דחפו את העגלה העמוסה בציוד השומרים ואת העגלה השנייה שנערכה בגוויות המתים והגוססים.⁸⁸

בתחנת הרכבת של גולדסהופה המתינה רכבת עם קרונות משא פתוחים למחצה, להובלת סיד. האסירים הועלו על הרכבת, בכללם המתים והגוססים. בפינה מוגבהת בכל קרון התיישב שומר עם תת-מקלע דרוך לירי, והאסירים הוכרחו להצטופף במרכז הקרון, במקום בו נקו מי הגשמים הבלתי פוסקים לשלולית גדולה. גוויות המתים הונחו בתוך השלוליות, והחיים הצטוו להתיישב עליהן. הרכבת נסעה עד אאוגסבורג (Augsburg), וכאן הוחלפו הקרונות בקרונות משא סגורים וכל תכולת הקרונות הפתוחים הועברה אליהם. לאחר שנסגרו דלתות הקרונות הסגורים, נסעה הרכבת היישר לפתח מחנה דכאו – מרחק של פחות מ-50 קילומטר. האסירים הגיעו לדכאו ב-8 באפריל 1945, בשעות היום, 10 ימים לאחר שיצאו ממחנה קוכנדורף. הם עברו ברגל כ-120 קילומטר, וכ-180 קילומטר נסעו ברכבות. מקוכנדורף יצאו יותר מ-1,000 אסירים, ולדכאו הגיעו פחות מ-500, בתוכם 135 יהודים.⁸⁹

5. בדכאו ובאלפים האוסטריים

על קרקעית הקרונות שהגיעו לדכאו היו ערימות של גופות. אחדים מן המוטלים זזו, הרימו יד או רגל, הזיזו ראש, פקחו וסגרו עיניים, אך מרביתם היו מתים זה ימים מספר. מעל למתים ישבו חבריהם שעדיין היו חיים, אולם האוויר בקרונות המוות היה דחוס וריח הגוויות היה גם ריחם של החיים. האוויר הצח, שחדר פתאום לפתחי הקרונות, הצליח לעורר את הגוססים לחיים, ואז ניתנה הפקודה לרדת ולהסתדר בחמישיות, לקראת הכניסה למחנה. מי שלא ירד הועמס על עגלות והובל לערימת הגוויות במחנה.

האסירים שהצליחו לשרוד את "צעדת המתים" ירדו מהקרונות והסתדרו בחמישיות. עם הגיעם, הופרדו האסירים היהודים מיתר האסירים.⁹⁰ בשהותם במקום נחו האסירים והחליפו כוח. הם קלטו את השמועות שהתהלכו במחנה על התקדמות צבאות בעלות-הברית, עקבו אחר התקרבותם, עשו הערכות זמן וקיוו לשחרור המתקרב.

מחנה דכאו שוחרר ב-29 באפריל 1945, בידי כוחות המחנה השביעי האמריקני (American 7th Army). זה היה אותו כוח שכבש את קוכנדורף ב-3 באפריל. ושוב חזרה

88 שורץ 133.

89 אלי ברגר מסר בעדותו (עמ' 6), שלדכאו הגיעו כ-500 אסירים מצעדה זו, יהודים ולא-יהודים יחד. ב-23 באפריל 1945 הוצאו היהודים מהקבוצה, הועלו על רכבת והוסעו דרומה, לפי עדותו. על מספר היהודים שהגיעו בקבוצה זו, ראו עדויות בדריק יקובוביץ; אדולף פרוינד; שורץ 133.

90 על הפרדת היהודים מבין האסירים שהגיעו, ראו עדות יוסף מרגלית, ארכיון יד ושם, ירושלים, קלטת מס' 1759-VT, תיק 10531, חטיבה 03, עמ' 21-22.

ההיסטוריה על עצמה. כמו בשתי הפעמים הקודמות, בטיל ובקונדורף, שרידי קבוצת ה-500 שיצאה מאושוויץ הוצאו מדכאו ארבעה ימים לפני שחרורו. ב-25 באפריל 1945, שבועיים לאחר שהגיעו לדכאו, הועלתה קבוצה של 131 יהודים על רכבת ונלקחה דרומה.⁹¹ הרכבת יצאה לדרכה, ומן החלונות נשקף נופם של מישורי בוואריה (Bavaria). בדרך חלפה הרכבת על פני ערים, עיירות, כפרים וחוות חקלאיות, על פני אזורי תעשייה ומלאכה, ובעיקר על פני שדות מעובדים מקצה האופק ועד קצהו. כמו בפעמים הקודמות נסעה הרכבת תחנות אחדות והוסטה למסילות צדדיות, כדי לאפשר לרכבות אחרות לעבור. כשהאיר השחר ב-26 באפריל, נשקף מן החלונות נוף שונה של גבעות מיוערות, ירוקות, יפהפיות, שהלכו והתרוממו והפכו להרים גבוהים. את האופק תחמה שרשרת הרים מושלגים אימתניים בגובהם, שעננים כיסו את פסגותיהם כמצנפות. הרכבת נכנסה לתחנת העיירה גרמיש פארטנקירכן (Garmisch Partenkirchen), לרגלי הרי טירול (Tyrol) הגרמנית, קילומטרים מעטים מצפון לגבול עם אוסטריה.⁹²

האסירים הורדו מהרכבת, סודרו בשלשות, והובלו דרך רחובות העיירה לאצטדיון המפורסם של גרמיש (Garmisch), שבו נערכו בשנת 1936 משחקי אולימפיאדת החורף הרביעית, בנוכחות הפיהרר. השומרים הגרמנים, בראשות קצין ס"ס, חיכו להנחיות ולפקודות באשר להמשך המסע. כעבור שעות אחדות, לקראת הדמדומים, הופיע שליח עם המידע שלו חיכו השומרים. לאחר התייעצות קצרה נצטוו האסירים לקום והובלו בחזרה מהאצטדיון אל תחנת הרכבת. בשעות הלילה הועלו שוב על אותה רכבת ממנה ירדו, בדרכם לכיוון מיטנוואלד (Mittenwald), ומשם נעה הרכבת דרומה. כעבור כ-15 קילומטר חצתה הרכבת את הגבול האוסטרי ועצרה בזפלד (Seefeld) – באלפים האוסטריים בטירול.⁹³

האסירים ירדו מן הרכבת ועמדו ברחבה לפני בניין התחנה, כשלפניהם הכנסייה העתיקה שסביבה נבנו הכיכר המרכזית ובתיה היפים של העיירה. גשם דק וקר ירד ללא הפסקה, והאסירים הצטופפו לאורך קירות בנין התחנה כדי שלא להירטב. קבוצה של 25 חיילים גרמנים ממושם, בפיקודו של קצין ס"ס, הקיפה את הקבוצה והכול חיכו להוראות לגבי המשך המסע. לאחר המתנה קצרה נודע לקבוצת השומרים שהרכבת לא תמשיך בנסיעתה, משום שהמסילה בין זפלד לאינסברוק (Innsbruck) נותקה בעקבות הפצצה אווירית של בעלות-הברית.⁹⁴

91 קבוצת 131 היהודים הייתה מורכבת משרידי קבוצת ה-500 שהובאה לקונדורף מטיל בתחילת ספטמבר 1944 ומשרידי קבוצת 200 היהודים שהובאה לקונדורף מפהינגן בדצמבר 1944.

92 עדות אלי ברגר, עמ' 6.

93 שורץ 135.

94 עדות איגנץ סרולוביץ.

6. חיסול שרידי קבוצת ה-500 (28 באפריל 1945)

משנחסמה הדרך, לא ראו עוד הגרמנים כל הצדקה להמשך קיומם של 131 השורדים מקבוצת ה-500, וכאן הוחלט לחסלם.⁹⁵ קצין ס"ס התייצב לפני הקבוצה בתחנת הרכבת בופלד והודיע שמכאן ימשיכו את הדרך במסע רגלי.⁹⁶ הפקודה ניתנה, והקבוצה יצאה בגשם דק וטורדני מתחנת הרכבת של זפלד בדרך המובילה דרום-מערבה, לכיוון הכפר מוזרן (Mösern). חולשתם הרבה הקשתה על האסירים היהודים לטפס בעלייה לכפר ולהגיע אל בניין הכנסייה שבמרכזו. הם הגיעו למוזרן לקראת החושך, וכל הדרך לא חדל הגשם הטורדני לרדת.⁹⁷ האסירים התמקמו למנוחת הלילה במחסן גדול בקרבת הכנסייה. הם שכבו רטובים על רצפת אבן קרה, ללא מזרונים ושמיכות, אבל המחסן היה אטום והרוחות לא חדרו פנימה. אנשי הכפר סיפקו להם מרק חם, והרגשת האסירים השתפרה. בוקר המחרת היה בהיר לחלוטין. לאחר השכמה מוקדמת יצאו האסירים מהמחסן בצינה מקפיאה ונערכו לתזווה, כשעמק הנהר אין (Inn) פרוש לרגליהם מדרום, כמו על כף היד, בקו ישר ממערב למזרח. הנהר אין התפתל במרכזו של העמק ונראה כנחש צבעוני ווחל בצבעי כחול-ירקרק-לבן. בעמק, משתי גדות הנהר, נגלה פסיפס מרהיב של יישובים, קטנים וגדולים, ובהם בתים עטורי גגות אדומים, כנסיות וחלקות אדמה מעובדות. מעבר לעמק, מדרום לו ולכל אורכו, התרוממה חומה אדירה של הרים משוננים, שעדיין היו מכוסים בשלגי החורף, ונצבעו באור הזריחה בגוני כתום, צהוב ולבן.

האסירים היהודים הסתדרו בשלשות ויצאו להמשך המסע. כאן התברר שהם נלקחים צפונה חזרה אל הגבול הגרמני, שיום קודם לכן חצו אותו בכיוון ההפוך. ביום השני היה המסע מפרך, מייגע וארוך, בדרכים הרריות תלולות, עם עליות וירידות תכופות. בעמק לויטאש (Leutasch) הייתה ההליכה קלה יותר, ולקראת ערב הגיעו האסירים אל מחסן תבואות גדול ליד ריינדלאו (Reindlau). הם עברו באותו יום מרחק של יותר מ-20 קילומטר, מרביתו באזור הררי קשה, רובו בתוך יער אורנים עצום, כמעט ללא הפסקה, בגבהים שבין 1,200 ל-1,400 מטרים מעל פני הים. בכל אותו היום לא שתו ולא אכלו. למחרת, ב-28 באפריל 1945, המשיכו האסירים בדרכם לכיוון צפון-מזרח, לעיירה מיטנוואלד, וכשחצו את הגשר שעל הנהר המנקז את עמק הלויטאש, התנשאו מעל ראשיהם שרשרות הרים משני צדי הדרך. מצד אחד התרוממו הרים מיוערים לגובה 1,800 מטרים, ומן הצד השני התנשאה שרשרת הרי הוטרשטיין (Wetterstein) לגבהים של עד 2,700 מטרים, כשמדרונותיהם הנמוכים יותר מיוערים ומעליהם צוקים חשופים ומשוננים.⁹⁸

האסירים היהודים עברו את גבול אוסטריה-גרמניה במעבר שארניץ (Scharnitz). עייפים מהדרך המפרכת, רצוצים מקור, מרוח, מרטיבות ומרעב, עלו על הכביש העוקף את

95 לא ידוע מתי התקבלה ההחלטה לחסל את 131 האסירים היהודים, לא ידוע מי תכנן את שיטת החיסול ומי נתן את ההוראה לביצוע החיסול. יש מקום למחקר משלים כדי להשיב על שאלות אלו.

96 עדות צבי הניג, 15 ביוני 1945, ארכיון יד ושם, ירושלים, תיק 8331, חטיבה 0.3, עמ' 44.

97 שם 45.

98 המסע הרגלי בעמק לויטאש מתואר בעדותו של צבי הניג, 15 ביוני 1995, עמ' 45-46. ביולי 1995 שחזרת את המסע בשטח. ראו: שורץ 138.

מיטנוואלד. בפעם האחרונה בא אל פיהם מזון יומיים קודם לכן, במוזון, שם קיבלו מרק חם. בהמשך עברו האסירים לגדה המערבית של האיסר. השעה כבר הייתה מאוחרת והייתה הרגשה שהמסע היומי עומד להסתיים. האסירים עברו באותו יום מרחק של כ-17 קילומטר, בדרך הררית קשה.⁹⁹

ב-28 באפריל 1945, בשעות בין הערביים, הגיעו האסירים למרחק של כארבעה-חמישה קילומטר מצפון לכתיו האחרונים של מיטנוואלד, ופנו בדרך עפר שהובילה לאפיקו המורחב של נהר האיזור (Isère).¹⁰⁰ הנהר, שזרם מדרום לצפון, הוביל ברעש מחריש אוזניים את מי הפשרת השלגים ממדרונות הרי הטיירול. עננים אפורים כיסו את השמים, היה קר מאוד, ומי הקרח שזרמו וגעשו בקרבת האסירים הגבירו את הרגשת הצינה. האסירים היו על משטח נרחב, חשוף ברובו מצמחייה. משלושת צדדיו היה המשטח מוקף במי הנהר שזרמו בשצף-קצף בעיגול, וגדה גבוהה סגרה עליו ממערב. 25 שומרים גרמנים, בפיקודו של קצין ס"ס, תפסו עמדות מעל לאסירים, לאורך הגדה ומשני צדיה של דרך העפר שהובילה אל המשטח. השומרים היו מצוידים בשלוש מכונות ירייה, בנשק אישי ובכמות לא מבוטלת של תחמושת.¹⁰¹

הערב ירד, והשלגים על פסגות ההרים ועל מדרונותיהם לא נתנו לחושך להשתלט על האזור. צלליות השומרים ועמדותיהם נראו כל הזמן, וכך גם תנועותיהם והחלפת המשמרות. האסירים, מתורגלים בנדודים ובמסעות, החלו להיערך לשהיית לילה במקום. ההפתעה הגדולה חיכתה להם בהמשך הלילה. הם נוכחו לדעת, בחרדה הולכת וגוברת, שמי הנהר החלו לעלות במהירות, ולפתע הבויקה בהם ההכרה שהם לכודים במלכודת מוות שאין כל סיכוי להינצל ממנה. הגרמנים דאגו לסגור את סכר אגם הוויסות במורד הנהר שלצדו שהו האסירים, כדי להטביע אותם במי הנהר הגואים. המים החלו לחתור בדרך הכניסה למשטח – בינו לבין הגדה שעליה התמקמו השומרים – והפתח היחיד אל הגדה נותק ונעלם כליל תחת המים הגואים. המשטח עליו עמדו האסירים הפך במהירות לאי, שהלך וקטן בשטחו ושינה את צורתו במהירות, ועם הזמן הפך לרצועה צרה וארוכה עד שנבלע במימי הנהר.¹⁰²

האסירים החלו להימלט בקפיצה למי הנהר הקפואים ושחו עם הזרם האדיר. מדי פעם בפעם ירו הגרמנים צרורות ממכונות הירייה מעל לראשיהם, כדי להמריץ אותם לקפוץ לתוך מי הקרח הגועשים. מספר האסירים על האי הלך והתמעט, וככל ששטחו קטן, ומרחקו מהגדה הלך וגדל, הלכו האסירים ונעלמו. במקום השתררה דומייה, ומהשקט שהשתרר ומהעובדה שקולות הירי פסקו הבינו האסירים שמהו חשבו התרחש במקום. הם אימצו את עיניהם, לא גילו כל תנועה והרגישו שהשומרים נעלמו ועזבו את המקום. נראה שהשומרים החליטו שמישמת החיסול הושלמה, והעדיפו להסתלק במהירות מהזירה, להחליף את מדיהם

99 שורץ 138-140.

100 עדות אינג' סרולוביץ; עדות אמריך קליין.

101 עדות אלי ברגר, עמ' 7.

102 ארבע עדויות תואמות את תיאור מלכודת המוות באפיק הנהר: עדות צבי הניג, 15 ביוני 1995, עמ' 46-47;

עדות אמריך קליין, אמטרים 3; עדות אלי ברגר, עמ' 7; ועדות אליעזר שורץ 141.

ולהיבלע כאזרחים תמימים בין תושבי המקום, מחשש שיפלו בידי חיילי הצבא האמריקני המתקרב.¹⁰³

בה בעת נאלצו האסירים שהיו עדיין בין החיים לברוח במהירות מהאי שבתוך הנהר, משום שידעו שלא יידרש זמן רב וכולם יישטפו וייסחפו אל מותם בזרמי המים הגועשים והקפואים. על האי נותרו כ־50 יהודים, שקפצו אל תוך מי הקרח הגועשים ושחו בשארית כוחם את עשרות המטרים שהפרידו בין האי לבין גדת הנהר, כשהם נאבקים נואשות בורם המים הסוחף.

לא ידוע כמה מהאסירים עלו על גדת הנהר, אבל לאלה ששרדו היה ברור שאסור להם לעצור לרגע, פן יקפאו למוות בו במקום. הם המשיכו בריצה מטורפת מערבה, בקבוצות קטנות ונפרדות, איש איש לנפשו. הם חצו בריצה את הכביש, המשיכו לחלקות המעובדות של העמק וחיפשו מקום מסתור שיגן עליהם מהקור והרוח העזה. חלקם הבחינו בסוכות פזורות לייבוש חציר, פרצו את דלת הסוכה אליה הגיעו, נכנסו לתוכה, מיהרו לפשוט את בגדיהם ונעליהם הרטובים, נשכבו עירומים על מצע הקש הדוקר וכיסו את גופם בקש. כעבור זמן מה הרגישו הניצולים שהחיים חוזרים אליהם. חום נעים ויבש החל ללטף את כל חלקי הגוף, והם נרדמו וישנו שינה עמוקה ורגועה.¹⁰⁴

הרעב החל להציק לאסירים. זה היום הרביעי שלא בא אל פיהם כל מזון, למעט המים ששתו ממי השלגים שהפשירו וזרמו בנחלים. אט אט יצאו מהסוכות, בחנו את הסביבה וגילו שהאי עליו עמדו בלילה נעלם בתוך האגם. במרחק כשני קילומטרים נגלה לפניהם כפר טירולי טיפוסי, ואחדים מהם החליטו להתקרב אל הכפר בתקווה למצוא מזון. הם עלו על שביל טיולים נוח והתקדמו בדרך אל הכפר. האוויר אמנם היה קפוא, אך מאחר שבגדיהם היו יבשים הרגישו בנוח, למרות הרעב. בדרכם אל הכפר, בנוף הפסטורלי השליו, על השביל הבנוי לנוחיות המטיילים, נגלה לעיניהם מחזה מוזעזע. זוג תאומים בני כ־17, שהיו בקבוצת ה־500 ובמשך שנה עברו את כל הדרך מאשוויץ עד להרי הטיירול, ואשר אפילו השומרים הגרמנים העריכו את מסירותם זה לזה, נראו ישובים על אחד הספסלים בדרך אל הכפר, מחובקים ועיניהם סגורות. מרחוק נראו ישנים או נחים, אך כשהתקרבו אליהם הניצולים התברר שהם קפאו למוות. נראה שחצו בשחייה את הנהר והגיעו לגדה, אך כוחם לא עמד להם עוד להמשיך ולחפש מחסה, ולאחר שמצאו את השביל התיישבו לנוח על הספסל, התחבקו כדי להתחמם קמעה וקפאו למוות תוך דקות.¹⁰⁵

הניצולים היהודים המשיכו בדרכם לכיוון הכפר ופגשו איכרים שהסכימו לאכסנם. הם קיבלו מזון וחלב חם, ולמחרת בבוקר יצאו למרכז הכפר כדי לקבל את פני הצבא האמריקני שעמד להיכנס. הכפר הזעיר קרין (Krün) היה בנוי על גבעה נמוכה בגדה המערבית של נהר האיזור. מרבית תושביו עסקו בחקלאות ועיבדו את השדות הפוריים של עמק הנהר. שום דבר באווירה הפסטורלית הזאת לא היה יכול לרמוז על הזוועה שהתחוללה בקרבתו בליל 28 באפריל 1945, כאשר חיילי הס"ס הטביעו, בדם קר ובאכזריות, קבוצה של אסירים יהודים

103 עדות אלי ברגר, עמ' 7.

104 עדות צבי הניג, 15 ביוני 1995, עמ' 47; שורץ 141.

105 שורץ 142.

במימיו הגועשים של הנהר. האיכרים יצאו לעבד את אדמותיהם כתמול שלשום, עדרי הבקר יצאו לרעות באחו השליו, פעמוני הכנסייה המשיכו לצלצל והשמים לא קרסו עליהם. 16 יהודים שניצלו מהטביעה במי הנהר הקפואים נאספו ב־1 במאי 1945 בכיכר הקטנה שלפני הכנסייה במרכז הכפר קרין, להקביל את פני החיילים האמריקנים. על הכביש המוביל אל הכפר נראה ג'יפ צבאי בודד מתקרב, שהגיע לכיכר ועצר לפני קבוצת היהודים הממתינה. בג'יפ ישבו שני חיילים אמריקנים חמושים בנשק אישי, קסדות פלדה על ראשיהם. החייל שישב לצד הנהג יצא מן הרכב והביט בהשתאות, כלא מאמין, בדחלילים שעמדו מולו והמתונו לשחרורם. זה היה מחזה מוזר ביותר. הצעיר מבין ה־16 יצא לקראת החיילים כדי לשאת באנגלית נאום ברכה ותודה, שהיה אמור להיפתח במשפט: *We are Hungarian Jews*. הצעיר נעמד לפני החיילים האמריקנים, וכל שהצליח להשמיע היה: *We are hungry Jews*. לשמע ההצהרה פנה החייל אל הג'יפ, הוציא את תרמילו ואת תרמיל חברו, חיטט בהם, הוציא את כל מה שהיה אכיל בתוכם – מסטיקים, שוקולד וסוכריות – וחילק לניצולים.¹⁰⁶ כך, בכפר קרין שבטירול הגרמנית, שוחררו בבוקר 1 במאי 1945 שישה־עשר היהודים האחרונים מקבוצת ה־500 שיצאה שנה קודם לכן מאושוויץ לעבודה.

לסיכום

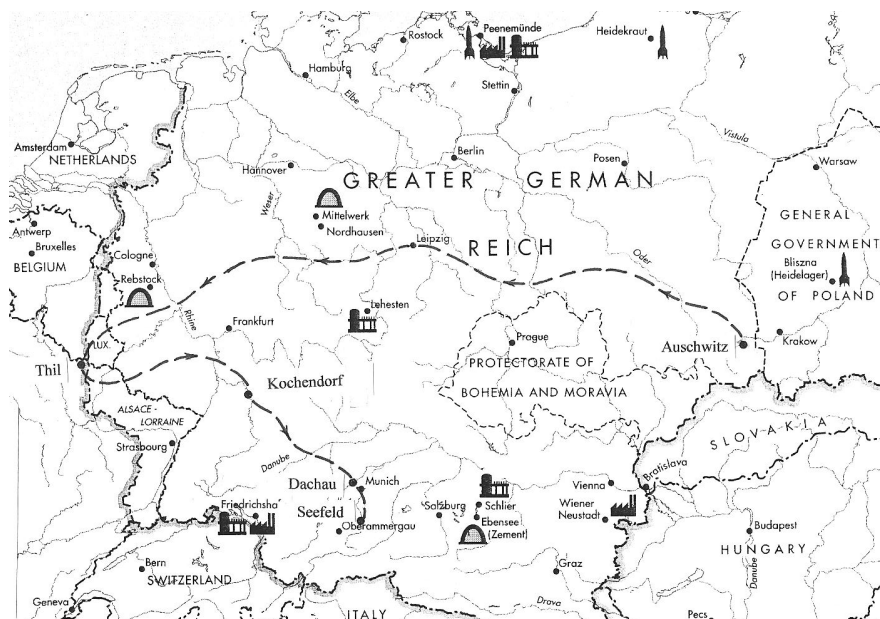
באביב 1943 התגשם חלומו של היטלר: ערי הרייך היו נקיות מיהודים ומפעלי התעשייה האזרחית והצבאית בתחומי הרייך היו חופשיים מעובדים יהודים. באביב 1944, כאשר מפעלי התעשייה הצבאית נפגעו קשה במתקפות אוויריות נרחבות של בעלות־הברית, הוחלט להעתיק את מפעלי התעשייה המלחמתית של הרייך אל אתרים תת־קרקעיים. מאחר שלביצוע החלטה זו נדרש כוח־אדם רב, נאלצה הנהגת הרייך להכיר בחיוניותם ובמשקלם של עובדים ובעלי מקצוע יהודים עבור תעשיית הנשק המתקדמת, ולהסיר את האיסור להעסיק עובדים יהודים בתחומי הרייך. כך החלה, בשלב הסופי של המלחמה, הפנייתם של המוני יהודים כשירים לעבודה למפעלי תעשייה גרמניים ולבניית מפעלי תעשייה תת־קרקעיים ברחבי המדינה.

המדיניות של "Vernichtung durch Arbeit" – "חיסול באמצעות עבודה" נבחרה כאמצעי לניצול עובדים יהודים בתעשיית הנשק של הרייך. מדיניות זו נתנה בידי ענקי התעשייה ובידי קבלני הביצוע של הפרויקטים השונים אפשרות בלתי מוגבלת לניצול אסירים, ויכולת בלתי מוגבלת להחליף את האסירים שנחלשו באסירים חדשים ובריאים שמקרוב באו. אבל מדיניות זו גרמה גם לבזבוז משווע של כוח־אדם יהודי מקצועי ומיומן, שנחשב למשאב אנושי רב־ערך, ולחיסול אכזרי של אלפי אסירים, ובסופו של דבר לא הושלמה בנייתם של מרבית המפעלים ולא הוחל בהם הייצור הביטחוני המתוכנן.

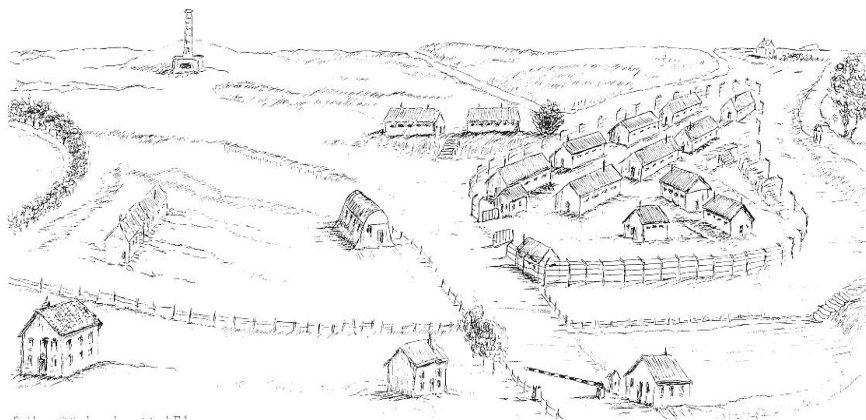
גורלם של 500 בעלי המקצוע היהודים, שמסע התלאות שלהם לאורכו ולרוחבו של הרייך תואר במאמר זה, אופייני לגורלן של קבוצות רבות של עובדי כפייה יהודים, שעמלו וחוסלו בנסיבות דומות ברחבי הרייך בשלב האחרון של מלחמת העולם השנייה. הם היו

הקרבות של המדיניות של "חיסול באמצעות עבודה". כאשר המלחמה התקרבה לסיימה ולא היה אפשר עוד להמשיך לנצלם לעבודה עבור התעשייה הביטחונית של הרייך, איבדו שרידי עובדי הכפייה היהודים בעיני הגרמנים את ההצדקה ואת הזכות להמשך חייהם על פני האדמה.

מאמר זה מוכיח בין היתר, שברעיון לנצל את היהודים ככוח עבודה לא הייתה כל כוונה להציל אותם, וכי המטרה לרצוח אותם מעולם לא הוסרה מעל סדר היום של השלטון הנאצי. משימת חיסולם של היהודים, עד האחרון שבהם, הייתה מעבר לכל שיקול אחר, ובמקרה של קבוצת ה־500 תכננו הגרמנים, שכבר ידעו שהם מוקפים בכוחות בעלות־הברית, תוכנית חיסול שטנית, סגרו סכר במורד הנהר איזר והטביעו למוות את שרידי הקבוצה.

מפה כללית של מסע קבוצת ה־500

ציור מחנה טיל (Thil)

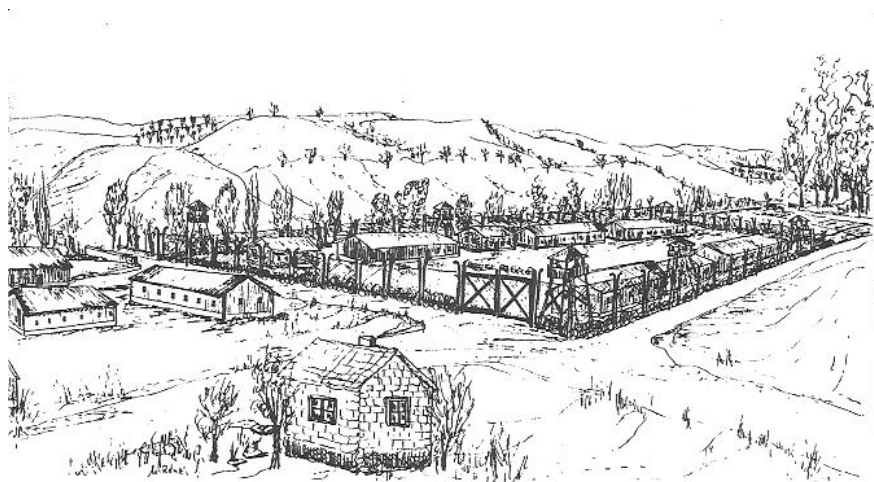
Eugere Gaspard, *Les Travaux du III Reich entre Alzette et Fensch*, Thionville 1992, pp. 64–65

הכניסה הראשית למכרה תיארסלה (Tiercelet)
מקור: ארכיון מקומי של הכפר Thil בלורייין הצרפתית

אולמות ייצור תת־קרקעיים במפעל תיארסלה – ספטמבר 1944
מתוך אוסף צילומים שצולמו על ידי חיילי ארצות־הברית.
האוסף נמצא בארכיון מקומי של הכפר Thil בלורייץ הצרפתית

מחנה קוכנדורף בין החודשים ספטמבר-נובמבר 1944
 ציור של מרגה רנץ (Renz) בעזרת האסיר לשעבר וילי היימיג (Heimig)
 מקור: Volker Baum (u.a.), *KZ Kochendorf: Vernichtung durch Arbeit*, Bad Friedrichshall 1993

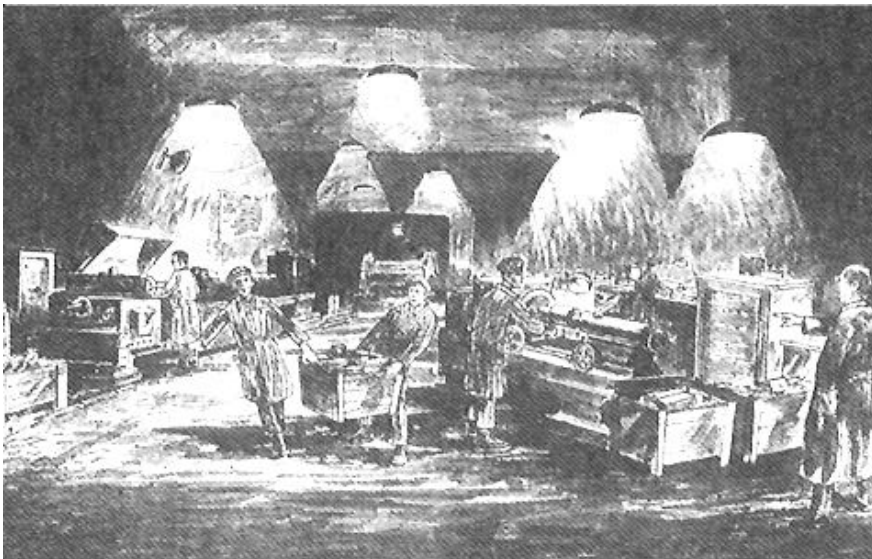

צילום אווירי של צבא ארה"ב, 14 במארס 1945 – מחנה קוכנדורף ותוואי המסילה העליונה בבנייתה
 מקור: Riexinger and Ernst, *Vernichtung durch Arbeit*

אסירי מחנה קוכנדורף בונים מסילה

ציור של האסיר הפולני וישנייבסקי (Wisniewski) מתוך אוסף ציורים שנמצא בארכיון העירוני Bad-Friedrichshall

אולם ייצור בעומק מכרה המלח בקוכנדורף

ציור של האסיר הפולני וישנייבסקי (Wisniewski) מתוך אוסף ציורים שנמצא בארכיון העירוני Bad-Friedrichshall

הצעדה בדרך ההררית בצעדת המוות מקונגדורף לדכאו

ציור של האסיר הפולני וישיניבסקי (Wisniewski) מתוך אוסף ציורים שנמצא בארכיון העירוני Bad-Friedrichshall

העגלה להובלת המתים בצעדת המוות מקונגדורף לדכאו

ציור של האסיר הפולני וישיניבסקי (Wisniewski) מתוך אוסף ציורים שנמצא בארכיון העירוני Bad-Friedrichshall